

An abstract graphic featuring several 3D geometric shapes. A large, light blue rectangular block is the central element. To its left, there are orange and yellow geometric shapes, including a large arrow-like form pointing towards the bottom right. A smaller blue block is positioned to the right of the main blue block. The text is overlaid on these shapes.

**Denkboek voor
de cultuurimpuls ISV**

**Cultuur en
stedelijke
vernieuwing**

Ministerie van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap
Ministerie van Volkshuis-
vesting, Ruimtelijke Ordening
en Milieubeheer

**Cultuur en
stedelijke
vernieuwing**

Denkboek voor
de cultuurimpuls
ISV

Cultuur

en stedelijke vernieuwing

Denkboek voor de cultuurimpuls ISV

Inhoud

5	Voorwoord
10	Onderweg naar de cultuurimpuls Introductie
20	De culturele dimensie in het ontwerp van stad en land <i>Han Meyer en Fransje Hooimeijer</i>
46	Over culturele planologie in de naoorlogse stad <i>Sjoerd Cusveller en Stefan Gall</i> <i>m.m.v. Ingeborg van Lieshout</i>
66	Een plaats tussen weefsel en netwerk <i>Fred Feddes</i>
96	Het veranderbare monument <i>Cor Wagenaar</i>
128	Delta's branding <i>Henk van Blerck en Hans Renes</i>
154	Cultuur: een lokaal ankerpunt in een wereld van grensoverschrijdende stromen? <i>Robert Kloosterman en Merijn van der Werff</i>
172	Scherp zien <i>Jan de Graaf en LUST</i>
190	Kunst en stedelijke vernieuwing <i>Maarten van Wesemael</i>
208	Handboek voor jonge wethouders in sterk verstedelijkte landschappen <i>Dirk Sijmons</i>
223	Literatuur en noten
229	Over de auteurs
231	Illustratieverantwoording
232	Colofon

Voorwoord

Stedelijke vernieuwing is een proces van lange adem dat keer op keer om nieuwe oplossingen vraagt. Die oplossingen zijn niet altijd voorhanden binnen de bestaande sectorale praktijk, maar vragen impulsen en nieuwe perspectieven van buiten. Dit biedt een uitgelezen kans voor de wens van dit kabinet om het cultuurbeleid zo in te richten dat culturele fenomenen en cultuurgoederen een nut hebben voor de samenleving dat verder gaat dan de cultuursector zelf. Het verbinden van het fysiek-ruimtelijke beleid voor de stedelijke vernieuwing en het cultuurbeleid biedt voor beide beleidsvelden nieuwe mogelijkheden. Met de cultuurimpuls in de tweede ISV-periode (2005-2009) wordt aan de verbinding tussen cultuur en stedelijke vernieuwing gestalte gegeven.

Om de stedelijke vernieuwingsoperatie met vaart te kunnen voortzetten moet cultuur niet worden beschouwd als obstakel, maar als stimulans. Dit is een kwestie van afstemming en beperking van regelgeving, maar ook van een eigentijds perspectief op de stad: een dynamisch systeem waarin zowel oude als nieuwe culturele kwaliteiten een belangrijke rol spelen. Hierbij kunnen bestaande waarden en vernieuwingen niet los van elkaar worden gezien. De eenheid en identiteit van de stad is erbij gebaat dat nieuwe architectonische en stedenbouwkundige impulsen in verband worden gebracht met de kenmerken en kwaliteiten van bestaande structuren en gebouwen. Het betekent ook dat in het beleid ten aanzien van het gebouwde cultureel erfgoed behoud door ontwikkeling de centrale opgave is geworden, zoals al aangegeven in de Nota Belvedere.

Het beïnvloeden en inspireren van ruimtelijke processen door zowel bestaande (historische) als nieuwe culturele kwaliteiten: dat is in het kort de door voorgaande kabinetten geschetste opgave voor een culturele planologie. Dit kabinet handhaaft de ambities van de culturele planologie en wil die tegelijkertijd dienstbaar maken aan de intenties van de ontwikkelingsplanologie. Zo willen we komen tot een dynamisch ruimtelijk beleid dat het accent verlegt van het stellen van beperkingen naar het stimuleren van ontwikkelingen en optimaal profiteert van de aanwezige culturele kwaliteiten. Of, zoals verwoord in de afrekenbare doelstelling voor de cultuurimpuls uit het ISV-beleidskader: het verbeteren van de kwaliteit van de

leefomgeving door het integraal benutten en borgen van culturele kwaliteiten in de praktijk van de stedelijke vernieuwing.

Dat er volop kansen zijn voor een succesvolle inzet van de cultuurimpuls bleek uit een eerste oefening in een pilotprogramma in 2003. Vertegenwoordigers van de gemeenten Arnhem, Den Haag, Eindhoven, Groningen, Haarlem en Velsen, de provincie Noord-Holland en enkele kennisorganisaties voerden een eerste exercitie uit om de bruikbaarheid van de thema's van de cultuurimpuls in de dagelijkse praktijk op waarde te kunnen schatten. Geconstateerd werd dat de cultuurimpuls voldoende aanknopingspunten biedt voor het creatief verbinden van de praktijk van de stedelijke vernieuwing met cultuurhistorie en culturele kwaliteiten en activiteiten. De rijke schakering van plannen en projecten die in het kader van de pilot werden gepresenteerd onderstreept dit.

Uit de pilot werd duidelijk welke verbindingen gemakkelijk gelegd kunnen worden en waar dit meer inspanning vergt. Het zichtbaar maken van het tracé van een oude Romeinse weg in het plaveisel en het onderbrengen van nieuwe publieke functies in oude, in onbruik geraakte gebouwen zijn voorbeelden van relatief eenvoudig te realiseren projecten met een goed te communiceren resultaat. Dit soort projecten krijgt terecht aandacht in de gemeentelijke programma's. Maar de cultuurimpuls kan verder reiken. Ook in planprocessen kan de culturele sector een inbreng van betekenis leveren. Motieven van culturele aard kunnen leiden tot overwegingen die verder liggen dan wat op het eerste gezicht logisch lijkt. Zo kan de afweging tussen behoud en vernieuwing tot verrassende uitkomsten leiden: in Groningen is bij de verplaatsing van de arrondissementsrechtbank gekozen voor een nieuwe locatie in de binnenstad, waarbij voor de uitbreiding enkele oude panden gesloopt moesten worden. De overweging was dat het vertrek van de rechtbank uit het centrum ingrijpender gevolgen zou hebben voor het historisch en functioneel karakter, het imago en daarmee het verhaal van de levendige binnenstad dan het behoud van enkele oude panden.

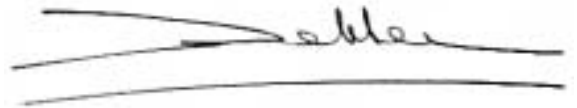
Met dit boek willen wij de verbanden tussen cultuur en stedelijke vernieuwing belichten die vragen om nadere analyses, visievorming en verruiming van de sectorale blik. Negen auteurs

presenteren – ieder binnen een eigen thema - visies en voorstellen die u kunt gebruiken bij invulling van de cultuurimpuls. Wij zien het niet als onze taak u van te voren exact te laten zien welke wegen u dient te bewandelen, maar willen u wel een aantal impressies bieden van mogelijke bestemmingen en mogelijke wegen en u uitdagen buiten de gebaande paden te treden. Want dat is een kenmerk van cultuur: het voortdurend verkennen, verbeelden en verleggen van grenzen. En dat biedt een rijke voedingsbron voor de vernieuwing van de stad.

U bent aan zet!

Staatssecretaris van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap,
mr. Medy C. van der Laan

Minister van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer,
Sybilla M. Dekker

De gemeenten staan aan de vooravond van de tweede ronde van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV). Met dit instrument kan worden doorgewerkt aan het onderhoud van de stad. Tot nog maar betrekkelijk kort geleden betekende het werken aan de stad voornamelijk werken aan de *nieuwe* stad, dat wil zeggen, aan de stad als nieuwe bouwopgave. Bouwen was vanzelfsprekend, vervangen ook, maar onderhoud van het bestaande was dat niet. Geleidelijk aan zijn we echter vertrouwd geraakt met de permanente staat van onderhoud van de stad waarin door middel van de stadsvernieuwing voorzien werd. Die stadsvernieuwing was aanvankelijk vooral bedoeld voor de historische kern, die het eerder, in de naoorlogse trend naar cityvorming, zwaar te verduren had gehad. Ruim vijftig jaar na de start van de wederopbouw is het onvermijdelijk geworden om een groot deel van de aandacht voor de stadsvernieuwing te verleggen naar de nieuwe stad van weleer: de naoorlogse woonwijken. In kwantitatieve zin gaat het onderhoud van de stad inmiddels om een aanzienlijk oppervlak en zeer veel gebouwen.

De stedelijke vernieuwing gaat een fase in die thematisch en morfologisch gevarieerder is dan ooit: nooit was de gebouwenvoorraad meer uiteenlopend, nooit was de problematiek van het bestaande publieke domein meer divers. Tot dusver hadden de gemeenten bij hun stedelijke reparaties alleen met het cultuurbeleid te maken wanneer er monumentale belangen in het geding waren. Die belangen zijn er nog steeds. Maar er zijn ondertussen veel redenen bijgekomen die verklaren waarom het cultuurbeleid nu uitdrukkelijk de bemoeienis zoekt met de stedelijke onderhoudsprojecten van de gemeenten. Vandaar de cultuurimpuls: een initiatief van de samenwerkende ministeries van OCW en VROM om cultuur op de agenda te krijgen van de stedelijke vernieuwing.

Onderweg naar de cultuurimpuls

Grote delen van ons land worden in hoog tempo opnieuw ingericht. In een zo dicht bevolkt cultuurlandschap als Nederland betekent dat per definitie een culturele daad van belang. Nederland is immers min of meer door mensenhanden gemaakt. Ik zie het als mijn taak de lading van die culturele inbreng te maximaliseren en aldus oude en nieuwe cultuur een prominente plaats te geven in dat inrichtingsproces. Wat mij voor ogen staat is een culturele planologie als vertrekpunt voor stedenbouw en inrichting van het landschap. Op die manier ontstaat een uitgelezen kans een nieuw hoofdstuk toe te voegen aan de rijke cultuurhistorie en architectonische ontwerptraditie van ons land. Natuurlijk is ruimtelijke ordening niet in de eerste plaats mijn beleidsterrein, maar cultureel erfgoed en architectuur zijn dat wel.

Zo begon in *Cultuur als Confrontatie*, de nota van staatssecretaris Van der Ploeg voor de periode 2001-2004, de paragraaf die aan culturele planologie was gewijd. Sedert Van der Ploeg dat begrip officieel lanceerde, is er veel gebeurd. Er werd in de jaren die volgden verkend wat het begrip zou kunnen gaan betekenen. In de ambtelijke praktijk werden er effectieve uitvoeringsvormen bij bedacht, passend in het verband van de nota's *Ontwerpen aan Nederland* en *Belvedere*. Bovendien werd de betekenis van het begrip gedurende de rit aangepast aan nieuwe (politieke) inzichten en ambities. Ondanks deze evolutie van een nieuw begrip in het openbaar bestuur is het goed om nog even terug te keren naar het begin. Blijkbaar was er bij de start van de nieuwe eeuw aanleiding om de relatie tussen het cultuurbeleid en de ruimtelijke ordening eens goed aan te halen, anders was in de Cultuurnota geen plaats ingeruimd voor een dergelijke paragraaf. Wat was de aanleiding om iets dergelijks te ambiëren en, redenerend vanuit het belang van het cultureel erfgoed en de architectuur, op te roepen tot een *culturele* planologie?

Ordening, maakbaarheid en werkelijkheid

In de naoorlogse jaren werd het systeem van de ruimtelijke ordening van Nederland langzaam maar zeker voltooid tot bureau-cratische perfectie. Het streven naar centralistisch overzicht kon floreren op de staatkundige hervormingen van de negentiende eeuw, die Nederland voorzagen van een stabiel, getrapt verlopend bestuurlijk systeem. Gezien in internationaal perspectief is de volledigheid van de Nederlandse planning een opvallend fenomeen. In veel buitenland geldt Nederland tot op de dag van vandaag als het walhalla van de planologie, omdat geen stukje grond aan een idee ontkomen is. Niets is in Nederland 'zomaar'. Het verhaal van het maakbare landschap dat achter deze realiteit schuilt gaat, begint onontkoombaar met de strijd tegen het water, waarmee Nederlanders sinds ontelbare generaties vertrouwd zijn. Een basis vindend in de organisatie van de waterstaat werd Nederland in ruimtelijke zin tot een *Gesamtkunstwerk* van de civiele techniek, aangevuld met de toepassingen van de stedenbouw, de landschaps-architectuur en de bouwkunst. Het leidde tot een verregaand ontworpen land, eeuwenlang bepaald door waterlopen en -reservoirs, even vlakke als lege landschappen en markant daaruit oprijzende steden

van niet meer dan gemiddelde omvang. Na de Tweede Wereldoorlog kwam het systeem geleidelijk onder hoge druk te staan, door bevolkingsdruk en daarmee samenhangende congestie. Op het lege land groeide een alsmaar stedelijker wordende omgeving. Alleen al door 'de macht van het grote aantal' werd Nederland een diffuse stedelijke zone, die door hevige mobiliteitspatronen hecht verbonden raakte met de rest van Europa.

Aan de maakbaarheid en beheersing van de werkelijkheid werd vooralsnog niet getwijfeld, zeker niet zo lang er een onbekommerd vertrouwen bestond in eindeloze groei. Toch raakte de ruimtelijke ordening binnen enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog aan de grenzen van haar eigen vermogen. Ze stuitte op een weerbarstige werkelijkheid van vrije kapitaalstromen, particulier grondbezit, autonoom handelende bestuurders en investeerders, bewegend op een grondoppervlak met steeds minder manoeuvreerruimte. Analyserend wat er zich concreet voltrok in het Nederlandse landschap, moest men misschien vaststellen dat de ruimtelijke ordening de feitelijke ontwikkelingen van het naoorlogse kapitalisme in de buitenruimte weliswaar niet gehinderd had, maar evenmin had weten te sturen. Wellicht was het mechanisme van de planologie op de keper beschouwd machteloos tegen de heftigheid van de sociaal-economische en culturele dynamiek. Als ruimtelijke concepten in dat verband al toepasbaar waren, dan berustten ze op hopeloos paradoxale begrippen als 'gebundelde deconcentratie', gehanteerd in de Tweede Nota over de Ruimtelijke Ordening, een begrip dat niets specifiek afdwong en in de praktijk dus alles kon betekenen.

Terwijl de systematiek van de aan de ruimtelijke ordening gewijde overheidsnota's voortdenderde tot en met de Vierde Nota Extra (Vinex), raakte zowel de ambtelijke als de ruimtelijke werkelijkheid van Nederland steeds meer gefragmenteerd. Het piramidale overzicht van de overheidsbemoeienis met de planologie, afdalend van rijksnota tot bestemmingsplan, werd ondergraven door het besef dat het besturingsregime helemaal anders zou moeten worden ingericht om effectief te kunnen zijn. De discussie over dat andere regime overheerste de traumatische schepping van de Vijfde Nota, die tussen de regels door helemaal ging over wat het rijk zich nog meende te kunnen permitteren en wat de lokale overheid en de particuliere

burger nog bereid waren aan indicaties van hogerhand te aanvaarden.

Belangrijk bij het denken over een ander regime voor de ruimtelijke ordening is het besef dat het begrip 'maakbaarheid' niet meer is wat het geweest is. In de wederopbouwjaren betekende maakbaarheid voor alles een top-downhandeling om een omgeving te scheppen die beantwoordde aan een in uniforme termen gesteld sociaal-economisch programma van eisen, waarin de benodigde functies op tamelijk elementaire wijze van elkaar waren onderscheiden. Van abstracte planologische formules kon moeiteloos worden doorgeschakeld naar de concrete vorm van de architectuur. Dat werkt nu anders. De concrete vorm is buiten het bereik geraakt van de planologische handeling en het programma van eisen is toegankelijk geworden voor een veel meer gevarieerde inhoud dan voorheen, een inhoud tussen maatwerk en chaos. De functies – wonen, werken, winkelen, amuseren en verkeer, om de voornaamste categorieën van het moment te benoemen – hebben onder tussen de neiging om, voor zover hinderwetgeving dit niet voorkomt, naar elkaar toe te kruipen, daartoe ook al uitgelokt door de congestie van het land. De vorm wordt weliswaar gecontroleerd, onder meer door het welstandstoezicht, maar is niet langer vanzelfsprekend gecodeerd door de formele beginselen van het naoorlogse modernisme of de Delftse School.

Op deze wijze is het idee van maakbaarheid steeds verder gedemocratiseerd. Het sturen van ruimtelijke ontwikkelingen is geen privilege mee van de overheid, maar dagelijks werk van een zeer divers gezelschap van personen en partijen. Tegelijkertijd is de massale opkomst van een nieuwe middenklasse van mondige burgers met een consumptief leefpatroon een factor van grote betekenis. Zij maken dat de vraag naar kwaliteit, vrijheid en maatwerk steeds luider klinkt. De burger accepteert geen paternalistische overheid meer en wil de gelegenheid hebben om zijn leven op eigen wijze te organiseren. Tegelijkertijd eist hij van de overheid wel dat ze de risico's dempt van zijn handelen in zelfstandigheid, terwijl die risico's niet zelden juist een oorsprong hebben in de individualistische levensstijl. De ruimte is het decor voor het geluk van de burger en om dat te schragen, organiseert deze zich in tal van verenigingen en coalities. Gevolg is dat breed gesteunde themaorganisaties als de ANWB, de Vereniging Natuurmonumenten

en de Waddenvereniging de arena van de ruimtelijke ordening betreden, blijkbaar met een even vanzelfsprekende legitimering als die waarop de overheid zich beroept. Het tableau van de ruimtelijke ordening raakt hierdoor pluralistischer van samenstelling dan ooit het geval was.

Tal van belangen worden op de inrichting van de ruimte geprojecteerd. Inmiddels speelt daarbij ook de multiculturaliteit van de samenleving een rol. Waar de samenleving zich meer en meer opdeelt in subgroepen, segmenteert de ruimtelijke orde. Dat maakt de ruimtelijke orde nog niet automatisch tot een optelling van allemaal private zones. Veeleer is een proces van parochialisering aan de gang, waarin de relatie tussen openbaar en privaat op allerlei verschillende manieren vorm kan krijgen. Veel ruimtelijke zones in Nederland zijn niet langer absoluut openbaar en evenmin absoluut privaat: het zijn juist de mengvormen die typerend zijn voor deze periode. Dat Nederland niet ophoudt bij de grenzen wordt niet alleen bewezen door de verkleuring van de bevolking, maar ook door de chronische mobiliteit van de burgers, de internationale bewegingen van het kapitaal en de groeiende betekenis van Europa als staatkundige entiteit. Het ordenend vermogen van een nationale overheid wordt door deze trends ondergraven. Ruimtelijke ordening met de nationale staat als kader lijkt onder dit soort omstandigheden geen ander lot te wachten dan op den duur te verpulveren.

Cultuur en Ruimte

De klassieke ruimtelijke ordening ruimt in onze jaren het veld voor een nieuwe vorm van sturing die veel meer dan voorheen wordt getypeerd door ondersteunen en samenwerken dan door opleggen en controleren. Een en ander gaat gepaard met een toename van beleidsmatige diversiteit: het aantal sectoren dat invloed wil hebben op de richting van de ruimtelijke ontwikkelingen groeit. Binnen deze diversiteit is ook ruimte ontstaan voor het beleidsprogramma van de culturele planologie, een begrip dat de relatie thematiseert tussen de ontwikkeling van de cultuur en de ruimtelijke ordening. De beleidsmatige combinatie van die twee componenten is niet vanzelfsprekend. In de lijn van de Thorbeckiaanse traditie dient cultuur immers gevrijwaard te blijven van kwaliteitsoordelen en te intensieve bemoeienis van de overheid. Koppeling van het cultuurbeleid aan het bij uitstek overheidsgestuurde ruimtelijke

instrumentarium ligt formeel gezien dan ook niet direct voor de hand. Bovendien lijkt de combinatie van 'cultureel' en 'planologie' ook vanwege de intrinsieke lading van die begrippen niet zonder meer houdbaar. Er is namelijk iets te zeggen voor de stelling dat culturele planologie als begrip een pleonasme is. Iedere vorm van planning veronderstelt immers eerder een vorm van cultuur dan van natuurlijk instinct. Planning is hoe dan ook een daad van cultuur.

Ondanks dit soort vragen is er reden om ons voor een bepaalde periode aan het pleonasme van de culturele planologie te bezondigen, omdat het begrip kan helpen om de ruimtelijke ordening te verrijken en de grenzen ervan te verleggen. Dat laatste is op dit moment concreet aan de orde. Een belangrijke aanleiding wordt gevormd door de positie van het erfgoed bij ruimtelijke transformaties. Hoewel standvastigheid behoort tot de basiscompetenties van het erfgoedbeleid, is het niet meer de tijd om ten koste van alles vast te houden aan ruimtelijke idealen uit een al lang voorbijgeperiode. Wel neemt door de snelle wendingen in stad en land de urgentie toe om te plannen op basis van een zorgvuldig afgewogen idee over de kwaliteit en de identiteit van de gewenste ruimtelijke orde, onder andere met een half of een heel oog op de voorafgaande evolutie van een bepaald landschap. In het ene geval zal na deze afweging de gevolgtrekking gemaakt worden dat de aanwezigheid van historische waarden tot voorzichtigheid dwingt. In het andere geval kan juist gekozen worden voor een drastische aanpassing van de status-quo door middel van een helder gedefinieerd ontwerp om een nieuw ruimtelijk ideaal binnen bereik te brengen.

Omdat cultuur een behulpzaam begrip is bij het definiëren van de identiteiten en kwaliteiten die hierbij in het geding zijn, heeft een specifiek cultureel geïnspireerde planologie voorlopig bestaansrecht. Dat bestaansrecht wordt opzettelijk niet voor eeuwig afgedwongen. Over een aantal jaren kan wellicht vastgesteld worden dat de culturele component zodanig verinnerlijkt is geraakt in het ruimtelijk beleid dat een aparte status gerust kan vervallen. Culturele planologie is daarom eerder een campagne met beperkte houdbaarheid dan een definitieve constructie die zich tot in lengte van jaren nestelt in beleid en bestuur. In samenhang daarmee werkt de culturele planologie minder met spijkerharde statistiek dan met zachte begrippen, begrippen zoals identiteit en kwaliteit. De

subjectiviteit daarvan hoeft niet per se een nadeel te zijn, integendeel. Iedere discussie over de ruimtelijke orde die voor de samenleving tot stand moet worden gebracht zal op zeker moment ontsnappen aan de calculator en simpelweg overgaan in een gesprek over de soort ruimte die geschapen moet worden: welke kwaliteiten daarin vertegenwoordigd moeten zijn, hoe de relatie is tussen oude en nieuwe onderdelen, welke mogelijkheden er zijn voor burgers om zich te identificeren en thuis te kunnen voelen enzovoort. Streven naar een culturele planologie betekent het streven naar een kader voor dat gesprek.

Gelet op de beleidsvelden waaruit culturele planologie voortkomt, heeft het begrip een dubbelzinnige signatuur, zelfs al binnen het veld van het cultuurbeleid. De eerste component ervan is ontleend aan het gebouwde erfgoed, waarmee de overheid zich vanouds bemoeit door middel van de monumentenzorg. De tweede component is de architectuur, een kunstdiscipline die van rijkswege ondersteund wordt door een pakket van stimulerende maatregelen en instituties. Alleen al vanwege de verantwoordelijkheid voor het monument en de architectuur is het onvermijdelijk dat het cultuurbeleid de deelname zoekt aan de ruimtelijke ordening. Wordt immers het monument niet regelmatig bedreigd door veranderingen in de ruimtelijke constellatie? Allereerst is dan de Monumentenwet beschikbaar om de benodigde hindermacht te mobiliseren. Erfgoed hoeft echter niet zozeer beschouwd te worden als hinder zonder meer, maar kan net zo goed een bruikbare ontwikkelkracht zijn voor het bereiken van ruimtelijke kwaliteit; de monumentenzorg kan daarvoor de motieven aandragen en de ontwerper kan daarmee zijn voordeel doen. Het is deze ruimtelijke kwaliteit die specifiek aan de orde is bij het architectuurbeleid. De gedachte is dat de ruimtelijke orde ervan profiteert wanneer de cultuur van het ontwerpen wordt ondersteund en gestimuleerd. Culturele planologie is inhoudelijk de optelling van argumenten uit het erfgoedbeleid en het architectuurbeleid en heeft de pretentie de ruimtelijke identiteiten van Nederland te versterken door op de ruimtelijke ordening gericht beleid. In de afgelopen jaren kwam deze ambitie aan bod in twee interdepartementale nota's: *Belvedere* (looptijd tot 2010) en de derde architectuurnota *Ontwerpen aan Nederland* (looptijd tot 2005). Uit deze nota's spreekt een ambitie die zich op dit moment aan het uitkristalliseren is.

Natuurlijk, in investeringsvolume valt het budget dat vanuit het cultuurbeleid kan worden bijgedragen in het niet bij de reguliere uitgaven voor projecten in de ruimtelijke ordening. Dat dwingt tot een zeer gerichte besteding van de middelen, zodanig dat een maximaal uitstralend effect kan worden verwacht. Zowel in de nota *Belvedere* als in de architectuurnota is bijvoorbeeld veel aandacht voor de cruciale factor van de kennisbevordering, onder andere door middel van enkele subsidieregelingen. In het verlengde van deze nota's is nu het moment aangebroken om de sectorale begrenzings van het architectuur- en erfgoedbeleid verder te overschrijden en de relaties met de ruimtelijke ordening in het algemeen en de stedelijke vernieuwing in het bijzonder te intensiveren.

De cultuurimpuls

De cultuurimpuls is tot op dit moment de meest drastische stap om vanuit het cultuurbeleid de bemoeienis met de ruimtelijke orde te zoeken. In de maatschappelijke activiteit van de stedelijke vernieuwing kan het profijt van wat vijf jaar geleden begon als culturele planologie bij uitstek bewezen worden. Voor een goed begrip van de thema's van de cultuurimpuls, die in het hiernavolgende worden uitgewerkt, is het vooraf verstandig om alle onderwerpen in te dikken tot een paar centrale 'geloofs-artikelen'. Waarvoor staat de cultuurimpuls precies?

Ten eerste gaat de cultuurimpuls uit van de wederkerigheid van de begrippen behoud en ontwikkeling. Er is geen zinnig behoud denkbaar wanneer niet serieus en op het scherpst van de snede gezocht wordt naar het ontwikkelingspotentieel. Dit geldt in het bijzonder voor de morfologische structuur van de stad en het landschap en voor het gebouwde artefact. Omgekeerd kan in een ruimtelijk ontwikkelingsproces in Nederland, dat zo vertrouwd is met het fenomeen van de voortdurende herinrichting van hetzelfde grondstuk, niet iets nieuws tot stand worden gebracht zonder dat men zich terdege op de hoogte heeft gesteld van de eigenschappen, de waarden en uiteindelijk ook de artefacten die zich hier eerder hebben weten te nestelen. Het is deze wederkerigheid die een brug slaat tussen heden en verleden, waarvan de cultuurimpuls is doordeesemd.

Ten tweede bestaat de cultuurimpuls ook uit de notie dat de ontwikkelingskansen van een bepaald gebied afgeleid kunnen worden, behalve uit een autonoom

investeringsprogramma, uit het creatief interpreteren van de karakteristiek van een plek. Een woonwijk uit de naoorlogse jaren kan natuurlijk eenvoudig beschouwd worden als een plek die schreeuwt om vernieuwing van de woontypologie, omdat de oude typologie niet meer beantwoordt aan de huidige, geïndividualiseerde samenleving. In veel gevallen is er echter bij enig doordenken meer aan de hand dan alleen dat. Biedt de situering van de woonwijk in het inmiddels uitgedijde stedelijk veld bijvoorbeeld geen uiterst geschikte aanleiding om hem opnieuw uit te vinden als een kern in de regio, een kern die bij machte is om meer functies te behuizen dan alleen een woonfunctie?

De interpretatiemogelijkheden van een bepaald gebied hangen af van de aard en de positie van de locatie, maar ook van de beschikbare creatieve methodieken. Om van die laatste optimaal profijt te kunnen trekken, bestaat de cultuurimpuls ook uit een aantal aansporingen om te werken met vernieuwende onderzoeksmethodes. Men kan het planningsproces overzichtelijk houden door keurig netjes de planvormen één voor één af te lopen. Men kan het proces ook opladen met creatieve spanning door de mogelijkheid in te bouwen van nieuwe benaderingen van de materie. Dergelijke alternatieve benaderingen kunnen thematisch specifiek zijn (door beeldend kunstenaars bij de opgave te betrekken), ze kunnen ook betrekking hebben op de bestuurlijke en territoriale focus (bijvoorbeeld door een stedenbouwkundig project te bezien in het verband van ten minste één hoger schaalniveau).

Essays ter inspiratie

De auteurs van de in dit boek opgenomen essays hebben ieder hun eigen visie op de relatie tussen cultuur en ruimtelijke planning. Ze hanteren ook ieder hun eigen terminologie, die soms heel specifiek is. Zo wordt het de lezer niet gemakkelijk gemaakt, al wordt er wel mee geïllustreerd hoe gevarieerd, of zelfs wijdlopij, op dit moment het denken over ruimtelijke ordening is – zeker wanneer het betoog een culturele invalshoek heeft. Enkele auteurs gaan uitdrukkelijk in op gebruik, herkomst en interpretatie van het begrip culturele planologie. Dit levert een aantal te onderscheiden perspectieven op. Robert Kloosterman en Merijn van der Werff schetst in zijn opstel de herkomst van het begrip als een letterlijke vertaling van *cultural planning*. Culturele planologie is

in zijn ogen een kwestie van plannen *met* cultuur. Culturele uitingen en cultuurvoorzieningen worden gericht ingezet ten bate van doelen op het gebied van sociale ontwikkeling, stadsvernieuwing, vestigingsklimaat, *city branding* enzovoort. Bij de andere auteurs heeft de term de inhoudelijke breedte die ook typerend is voor de wijze waarop het begrip destijds door staatssecretaris Van der Ploeg werd gehanteerd. Beide interpretaties zijn in elkaars verlengde bruikbaar in het programma van de cultuurimpuls, dat zich duidelijk aftekent in de inhoud van de essays die hierna volgen.

De eerste drie essays in dit boek ondersteunen het pleidooi van de cultuurimpuls voor een gebiedsgerichte benadering bij de vernieuwing van de stad.

In de eerste verhandeling, *De culturele dimensie in het ontwerp van stad en land*, wordt nagegaan in hoeverre het grotere verband van de stad, de regio, een creatief bruikbaar concept kan zijn. Struinend door deze regio komt men in het moderne Nederland woonwijk na woonwijk tegen uit de naoorlogse periode, waarin verreweg het grootste deel van de huidige woningvoorraad tot stand kwam. Deze woonwijken zijn, zoals genoegzaam bekend is, inmiddels bijna overal aan revisie toe, stedenbouwkundig, programmatisch en fysiek. Over de manier waarop dat kan gebeuren, zonder alle verworvenheden van het origineel bij de stadsreparatie te verliezen, gaat het essay *Over culturele planologie in de naoorlogse stad*. Tussen sloop en nauwkeurige restauratie zit een heel palet aan mogelijke oplossingen, zo blijkt. Het derde essay, *Een plaats tussen weefsel en netwerk*, gaat eveneens over erosie, maar dan nu van de klassieke vorm van de openbare ruimte. Het sociale collectief betekent in de tegenwoordige Nederlandse samenleving iets anders dan vroeger en dat is ook afleesbaar aan de wijze waarop het straatleven is georganiseerd. De openbaarheid staat onder druk. Blijven streven naar steden met klassieke collectieve ruimtes – straten en pleinen als verblijfplaatsen – heeft alleen zin wanneer de verbinding kan worden gelegd met het huidige gedrag van burgers.

Dan volgen drie bijdragen die zich richten op de vraag hoe objecten in de stad met een duidelijke culturele betekenis op een ontwikkelingsgerichte manier kunnen bijdragen aan de gewenste vernieuwing. Het vierde opstel is gewijd aan *Het veranderbare monument*. In de manier waarop een oud gebouw wordt waargenomen, treedt niet

zelden een automatisch vergelijk op tussen de notie van ouderdom en die van schoonheid. Een oud gebouw wordt bijna per definitie mooi gevonden en naar gelang ook de ruïne aanleiding geeft tot een esthetische ervaring is ook het verval een factor in de waardering. De auteur analyseert scherpzinnig hoe gecompliceerd – en ook: hoe uitdagend – bij enig doordenken de representatieve kwaliteit van een monumentaal gebouw is in de tegenwoordige tijd, die juist grossiert in anonieme milieus. Het vijfde essay, *Delta's branding*, gaat over de betekenis van archeologie in de ruimtelijke ordening. Archeologie betekent bij planvorming niet alleen maar hinder. Er is meer aan de hand dan alleen de keuze tussen opgraven of toedekken en de auteur van dit essay geeft nauwkeurig aan welke omgangsvormen onderscheiden kunnen worden met het onderaardse cultuurgood. Het zesde verhaal in dit denkboek, *Cultuur: een lokaal ankerpunt in een wereld van grensoverschrijdende stromen?*, gaat over het profijt van plannen met cultuur en bepleit de planologie van de cultuur. Investerings in cultuur kunnen de aanjager zijn voor een breed front van afgeleide effecten. Juist in dit aspect toont het fenomeen cultuur zich het meest concreet als een maatschappelijke factor van belang.

De laatste drie essays belichten de mogelijkheden voor een andere manier van kijken en werken in de ruimtelijke ordening. Het zevende essay, *Scherp zien*, vraagt expliciet aandacht voor de manier waarop het onderzoek, dat vooraf gaat aan een ingreep in de ruimtelijke orde tot een vorm van schatzoeken kan worden en aansluitend nieuw licht werpt op de startpositie van het ontwerpen. In het achtste essay, *Kunst en stedelijke vernieuwing*, komt de positie van de beeldende kunst bij stedelijke vernieuwing aan de orde. Kunstenaars zijn onafhankelijk, kunstenaars zijn vrij en kunstenaars zijn creatief, zo wordt wel beweerd. Wanneer we af kunnen gaan op deze hen toegedichte eigenschappen, dan kunnen kunstenaars aan stedelijke vernieuwingsprocessen een relevante bijdrage leveren. Het toelaten van vreemde expertise kan leiden tot onverwacht goede resultaten. Het laatste opstel, het *Handboek voor jonge wethouders in sterk verstedelijkte landschappen*, gaat in op de noodzaak een nieuwe visie te ontwikkelen op het fenomeen verstedelijking in de relatie tussen stad en land. Om kansen voor ontwikkeling van culturele kwaliteiten te benutten moet verstedelijking worden gezien als een kracht

die kwaliteit aan het landschap kan toevoegen en niet slechts de open ruimte kan bederven. De verstedelijking heeft geleid tot de erosie van het markante Hollandse landschap met scherp onderscheid tussen het lege land en de stad, dat onderscheid hoeft echter niet noodzakelijkerwijs alsnog terug veroverd te worden, als dat al zou kunnen worden afgedwongen op de realiteit. Er zijn configuraties denkbaar van stedelijke en landelijke elementen bij elkaar die het perspectief bieden op een heel nieuw, ambigu landschap, zo toont de auteur aan.

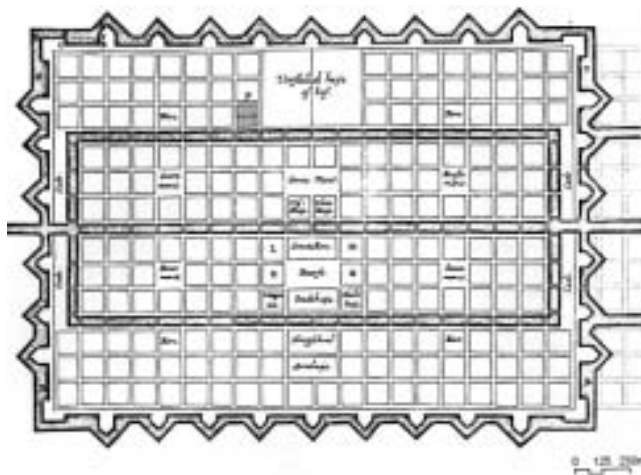
Negen onderwerpen maken samen de cultuurimpuls in de stedelijke vernieuwing. In het bepleiten van nieuwe thema's, nieuwe interpretaties en nieuwe methodes zoekt de cultuurimpuls rechtstreeks de interactie met het concrete, gemeentelijke plankader. De opstellen in dit boek zijn bedoeld om deze interactie te stimuleren – en niet om voor eens en altijd de piketpaaltjes te slaan om wat tot een cultureel geïnspireerde stedelijke vernieuwing behoort en wat daar buiten valt. De cultuur van het ruimtelijk ontwerp, toegepast op de permanente verbouwing van de stad, heeft een steun in de rug nodig. Ooit was de houding van het cultuurbeleid ten opzichte van stedelijke vernieuwingsprocessen zo prettig helder en overzichtelijk: het was te doen om het beschermen van het waardevolle. Onder de huidige omstandigheden is dat niet langer genoeg.

Het veranderen van de stad begint met de confrontatie van een nieuw, of althans bijgesteld programma met een oude, dat wil zeggen, al eerder in beslag genomen plek. Wat willen we behouden en wat willen we vervangen? Het antwoord op die vraag betekent een gevoelige afweging, niet in de laatste plaats van culturele aard. Want wie het verleden prijsgeeft, moet goed weten wat hij doet. De afweging wordt geladen met extra inspiratie, wanneer de moeite wordt genomen om bij de planvorming de waan van de plek te ontstijgen en de omgeving te betrekken bij de veranderingsopgave die voorligt. Het aantal op te lossen vragen neemt dan in eerste instantie sterk toe. Daarom vergt het goed positioneren van een lokaal plan op het niveau van de stad en de regio extra studie en ontwerp. Zeker wanneer niet alleen de grenzen van de plek worden overschreden, maar ook die van de tijd. Door ook het verleden diepgaand te analyseren, kunnen de plek en het actuele moment langzamerhand transparant worden: de weg die met het ontwerp moet worden ingeslagen, tekent zich opeens kraakhelder af.

In het hierna volgende essay van Han Meyer en Fransje Hooimeijer wordt het spanningsveld tussen stad en omgeving beschreven in historisch perspectief. Ze laten zien dat het met het toenemen van de omvang van de stad relevanter is dan ooit door de schalen heen te ontwerpen, om op die manier de losse stukken aan elkaar te smeden. Daarvoor zijn verschillende constructieve dragers beschikbaar. Meyer en Hooimeijer wijzen onder meer op de betekenis van de ruimtelijke hoofdstructuur, op het netwerk van de openbare ruimte en op de manier waarop de concrete bebouwing in het stadsbeeld identificatiemogelijkheden verschaft. In het ruimere verband onderzocht, krijgt de individuele planningsopgave een duurzame betekenis.

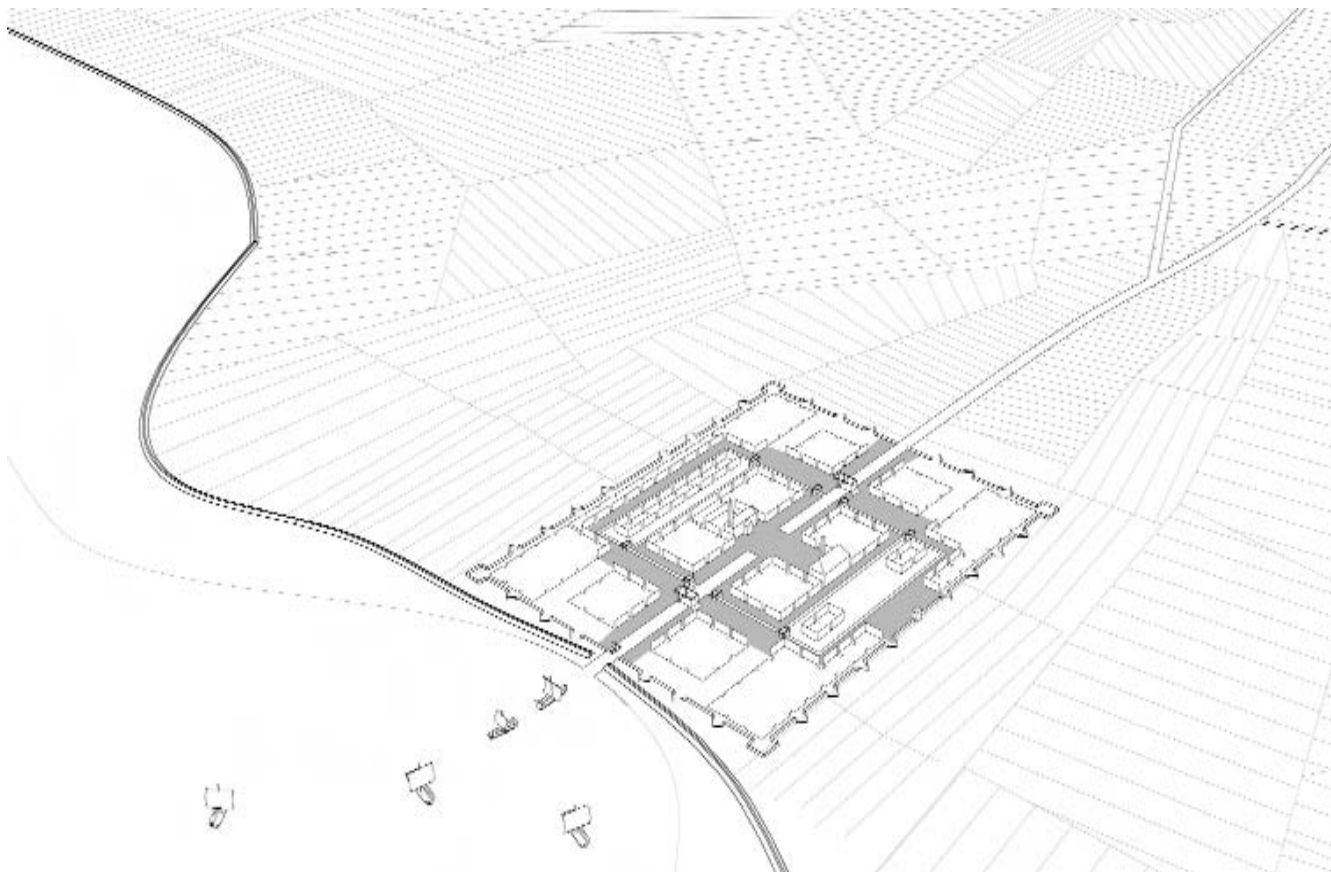
De culturele dimensie in het ontwerp van stad en land

Han Meyer & Fransje Hooimeijer

Het ontwerp voor de
ideaalstad van Simon
Stevin (1590).

Omsloten stad in het
ommeland in de
zeventiende eeuw, vrij
naar Simon Stevin.

Inleiding

In deze bijdrage gaat het om de schaal van de stad als geheel en de positie van de stad in een regionale context. Zowel de vorm en structuur van de stad als de positie van de stad in een regionale context zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Er zijn bij elke stad en haar relatie met de regio elementen en structuren aan te wijzen die lange tijd, vaak eeuwenlang, een belangrijke rol vervullen in de ontwikkeling van de ruimtelijke structuur van stad en regio. Tegelijk zijn er talrijke elementen die nog maar sinds kort een belangrijke rol spelen in de ruimtelijke structuur van het stadslandschap, terwijl er ook elementen zijn die in een ver verleden die rol speelden, maar in de loop der tijd geheel verdwenen of onherkenbaar geworden zijn. Kortom, de structuur van de stad als geheel en de positie van de stad in de regionale context zijn zaken die gekenmerkt worden door een grote mate van dynamiek, die in elke situatie anders van karakter is.

De wijze waarop in een stad een traditie is ontwikkeld van omgaan met die dynamiek, is eveneens per stad en regio verschillend. De wijze waarop bijvoorbeeld Rotterdam in de verschillende fasen van haar ontwikkeling is omgegaan met de verhouding tussen enerzijds historische structuren en kenmerken en anderzijds modernisering en schaalvergroting ten behoeve van de huisvesting van nieuwe stedelijke programma's, verschilt sterk van de wijze waarop Amsterdam met die verhouding is omgegaan. In dit hoofdstuk zal worden benadrukt dat de analyse en de interpretatie van die dynamiek in het verstedelijkingsproces essentieel zijn voor een cultuurbewuste omgang met de stedelijke en regionale schaal.

Er is geen receptenboek te geven van een dergelijke analyse en interpretatie, temeer daar door de tijd heen geen sprake is van een eenduidige opvatting en interpretatie van de culturele dimensie van stad en regio. Zo domineerden in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog opvattingen over de culturele dimensie van stad en regio die sterk afwijken van opvattingen en inzichten op dit gebied die sinds de tweede helft van de jaren tachtig in zwang zijn. De definiëring van wat cultureel van betekenis is op de stedelijke en regionale schaal is zelf cultureel bepaald en sterk verbonden met de dominante opvattingen en veronderstellingen in een bepaalde periode.

Cultuur en stad zijn twee dynamische variabelen die zich niet in één definitie laten vangen. Het is van belang dat we ons bewust zijn van de ontwikkeling van het debat over deze dimensie om daarin een eigen plaats te kunnen bepalen. Vandaar dat een belangrijk deel van dit essay aandacht besteedt aan de recon-

structie van de wijze waarop de culturele betekenis van de stedelijke en regionale schaal in verschillende perioden is gedefinieerd en in het ontwerp tot uiting is gebracht. De ontwikkeling van de Hollandse stad kent al een lange traditie op dit gebied, die begint in de vijftiende en zestiende eeuw. Bij de bepaling van wat cultureel als belangrijk kan worden aangemerkt, is het zinvol te kijken welke traditie op dat gebied bij de ontwikkeling van de Hollandse stad is opgebouwd. Daarbij onderscheiden we vier perioden: a) de vroegmoderne tijd, waarin de stad en haar relatie tot het ommeland voor het eerst als een ontwerpvragestuk met een culturele dimensie werd geformuleerd; b) de moderne stad van de negentiende eeuw; c) het modernisme in de stedenbouw van de twintigste eeuw; d) de periode na 1980, waarin de culturele dimensie van de stedenbouw opnieuw prominent op de agenda is gezet.

De vroegmoderne stad: de techniek en schoonheid van de rationele bewerking van het grondgebied

Het ontstaan van het ontwerp van de stad als een zaak van openbaar en cultureel belang kunnen we situeren in de periode van het ontstaan van de Republiek der Verenigde Provinciën, eind zestiende – begin zeventiende eeuw. In deze periode liggen de wortels van de moderne stedenbouwkunde. Verstedelijking was geen spontaan proces, zeker niet in het natte en zompige territorium van de Verenigde Republiek. Wanneer we zien hoe de kaart van Holland uit de zestiende eeuw nog een landschap toont van moerassen, rivieren, kreken en zeearmen met voortdurend wisselende waterstanden, raken we onder de indruk van de vindingrijkheid en het doorzettingsvermogen die een rol gespeeld moeten hebben bij de ontginning en verstedelijking van dit landschap.

In de ontwerpen voor de stad van de Renaissance werd gezocht naar de ideale verhoudingen tussen verschillende maten: tussen straatbreedte en gebouwhoogte, tussen lengte en breedte van het stadsplein, tussen breedte en lengte van de stadsplattegrond, tussen omvang van het individuele stadsblok en omvang van de stad als geheel, tussen individueel kavel en stadsblok. Het stadsbeeld dat het resultaat was van een dergelijk systeem van gerationaliseerde maatverhoudingen werd in de Renaissance bij uitstek beschouwd als de representatie van de *nieuwe* publieke zaak, dat wil zeggen als een representatie van een rationeel georganiseerde, burgerlijke maatschappij. De bijzondere opgave in de Nederlandse context bestond eruit om een model van ideale maatverhoudingen in overeenstemming te brengen met de

infrastructuur van de waterhuishouding die nodig was om de grilligheid van het territorium te bedwingen.

De volgende aspecten zijn kenmerkend voor de stedenbouwkundige praktijkvoorbeelden van eind zestiende en zeventiende eeuw:

a Het eerste aspect betreft de *spanningsvolle verhouding tot de territoriale context*. Typisch voor de ontwikkeling van de Hollandse stedenbouw was de opgave het nieuwe esthetische ideaal van het orthogonale grondplan in overeenstemming te brengen met de territoriale eigenaardigheden, in het bijzonder met de functionele en technische aspecten van de waterhuishouding. Er was een sterke wens de compositie van de stadsplattegrond los te rukken van het dwingende karakter van de natte Hollandse veen- en kleibodems, maar tegelijk werd het water ontdekt en ingezet als een middel om de hoofdstructuur van de stad te accentueren en vorm te geven. Het manipuleren en herontwerpen van het water in de stad, het ontwikkelen van kennis en nieuwe technieken op dit gebied, de grote aandacht voor het structureren, vormgeven en construeren van de relatie tussen water en land was een hoofdthema in de ontwikkeling van een nieuwe relatie tussen stadsplan en grondgebied in de Hollandse stedenbouw. Dit aspect is ook een hoofdthema in het traktaat van Simon Stevin, *Van de Oirdeningh der Steden* (circa 1600), het bekendste en waarschijnlijk ook belangrijkste voorbeeld van een theorie over stedenbouw in het Holland van de Renaissance.

b Het tweede aspect betreft het *accent op het ontwerp en de constructie van de openbare werken*. Het ontwerp veronderstelt een voor die tijd enorm netwerk met bijbehorende kunstwerken die voor het openbare leven van belang zijn: het *waternetwerk* van kreken, plassen, grachten, tochten, vaarten, sloten en kanalen en het *landnetwerk* van straten, wegen en dijken. Juist door de ontwikkeling van ingenieuze oplossingen voor aansluitingen en verbindingen tussen deze twee netwerken heeft in sterke mate de kracht, de duurzaamheid, flexibiliteit en het intensieve ruimtegebruik van de Hollandse stad bepaald. De *dam* is het oertype van een dergelijke ingenieuze combinatie van de twee netwerken.

In de stad van Stevin, die een omvang heeft van circa tweeënhalf bij anderhalve kilometer, is sprake van een stratennetwerk van 63 strekkende kilometer straat en een waternetwerk van zestien strekkende kilometer waterlopen. Beide netwerken zijn in het ontwerp van Stevin met elkaar verweven door de constructie van zes sluizen, 73 bruggen en vijftien kilometer kaden. Bovendien is er nog sprake van een vestingwal met een omtrek van acht kilometer.

De verweving van netwerken maakte een meer-voudig ruimtegebruik mogelijk en een grote mate van flexibiliteit in het ruimtegebruik. Dankzij het feit dat netwerken elkaar niet in de weg zaten maar elkaar stimuleerden, konden stedelijke programma's langs die netwerken groeien of juist krimpen, intensiveren of extensiever worden.

c Het derde aspect betreft de *compositie van het stadsbeeld* als een samenhangend architectonisch geheel. Hoewel de bebouwing van de stad in het midden van de zeventiende eeuw nog kleinschalig was, begon het stadsbeeld door het bouwen van een aantal grote gebouwen steeds monumentaler te worden. Het stadhuis van Van Campen betekende een enorme schaalvergroting en ook door de bouw van kerken werd de relatie met het ommeland gelegd: langs de grachtengordel tekenden zes hervormde kerkgebouwen de contour van de stadsrand in de lucht.¹ Het grote bouwwerk van de omwalling zorgde samen met grote openbare (stadhuis) en semi-openbare gebouwen (kerken) voor een stadsbeeld dat zich scherp aftekende in de context van de openheid van het omringende landschap.

Bovenstaande aspecten hadden bij uitstek betrekking op de *stad*; ze hadden tot doel de betekenis van de stad als relatief zelfstandig maatschappelijk fenomeen te benadrukken met de vormgeving van de fysieke verschijning van de stad. Maar evenzeer was er sprake van een beleid vanuit de steden ten aanzien van het *omeland*, dat militair, juridisch, economisch en waterhuishoudkundig nauw betrokken was bij het wel en wee van de stad. Marc Glaudemans geeft aan dat in het geval van het zeventiende-eeuwse Amsterdam al onderscheid gemaakt kan worden tussen 'een urbaan, een sub- of peri-urbaan en een extra-urbaan territorium'. Samen vormden zij de totale 'politieke en geestelijke ruimte van de stad'.²

Onder het urbane territorium wordt de stad binnen haar stadsmuren verstaan; met sub- of peri-urbaan wordt het territorium buiten de stadsmuren bedoeld, waar de stad nog wel rechtspraak uitoefende (veelal aangegeven via zogenaamde banpalen) en waar militaire eisen van kracht waren (vrij schootsveld). Het extra-urbane territorium betreft het gebied waar zich de buitenplaatsen (Vecht, Amstel, Kennerduinen) en landwinningsprojecten (Beemster, Purmer, Schermer) van de Amsterdamse kooplieden bevonden. Deze buitenplaatsen en landwinningsprojecten bevonden zich in een straal van circa twintig kilometer rondom Amsterdam, een afstand die men per schip in een dag kon afleggen. In dit territorium was de stad Amsterdam het onbetwiste middelpunt. Bij helder weer was de *skyline* van de Amsterdamse

Er was een sterke wens de compositie van de stadsplattegrond los te rukken van het dwingende karakter van de natte Hollandse veen- en kleibodems, maar tegelijk werd het water ontdekt en ingezet als een middel om de hoofdstructuur van de stad te accentueren en vorm te geven.

Amsterdam ingebed in het landschap. Kaart van Jan Jansz (1575).

torens over deze afstand duidelijk waarneembaar.

Niet alleen militaire en economische, maar ook waterhuishoudkundige belangen maakten al in die tijd een weloverwogen en gecoördineerde samenhang tussen stad en ommeland wenselijk. Wat niet wegneemt dat er vele conflicten waren op het gebied van de waterhuishouding tussen enerzijds stedelijke autoriteiten en anderzijds waterschappen, die meer oog hadden voor de belangen van dorpen en agrariërs in het ommeland.³ Niettemin werd al in die periode op verschillende niveaus een relatie tussen stad en ommeland nagestreefd, wat ook is terug te zien in de vele schilderijen van Hollandse schilders, die stad en landschap als een harmonieus geheel poogden vast te leggen.

De moderne stad van de negentiende en begin twintigste eeuw: een nieuwe relatie tussen stad en landschap; wisselwerking tussen schaalniveaus

De tweede belangrijke periode in de wordingsgeschiedenis van de stedenbouwkundige discipline is de negentiende eeuw. De bovengenoemde thema's (verhouding tot het landschap, vormgeving openbare werken en stadsbeeld) werden explicieter geformuleerd en geprofessionaliseerd. Deze professionalisering moet zeer letterlijk worden genomen en kwam tot uiting in de omvorming van de oude stadsfabrieken en stadstimmerhuizen tot gemeentelijke Diensten voor Openbare Werken. Deze prozaïsche benaming van de nieuwe organisaties die de ruimtelijke ontwikkeling van de stad moesten conditioneren, doet in eerste instantie vermoeden dat het accent lag op de aanleg van een louter utilitaire, technische infrastructuur, die nodig was om de stad te laten groeien. Het aanleggen van die technische infrastructuur was op zichzelf al een revolutionaire ontwikkeling ten opzichte van de voorgaande periode.

In cultureel opzicht overheersten twee motieven het negentiende-eeuwse debat over – en de ontwerpen voor – stedelijke ontwikkeling: het streven naar een structurele verbetering van de hygiënische condities in de steden en het streven naar een nieuwe monumentaliteit en representativiteit van het straat- en stadsbeeld. Beide motieven kwamen voort uit de plotselinge en radicale omslag die zich eind negentiende eeuw in veel steden had voltrokken op het gebied van economische ontwikkeling en bevolkingsgroei. De meeste Nederlandse steden hadden sinds de uitbreidingen van de zeventiende eeuw geen noemenswaardige groei meer gekend; sommige steden waren wat inwonertal betreft zelfs gekrompen.⁴ Nieuwe economische activiteiten in de steden zoals

industrialisatie en havenontwikkeling en een langdurige crisis in de agrarische sector lokten tienduizenden berooide landarbeiders naar de steden, die in korte tijd hun inwonertal zagen vervleelvoudigen. De nog primitieve wijze waarop in de steden werd voorzien in drinkwater, afvoer van vuil water en afval was niet berekend op de massale toename van inwoners. Het gevolg was een opeenvolging van ernstige epidemieën, met name cholera, in alle grote steden. De rapporten van de diverse Gezondheidscommissies vormden belangrijke aanzetten tot de aanleg van nieuwe infrastructuur voor watervoorziening, riolering, straatverlichting en tot gemeentelijke verordeningen die onveilige en ongezonde huisvesting van minder bedeelde stadsbewoners moesten voorkomen. Uiteindelijk zou deze ontwikkeling in Nederland in 1901 tot de Woningwet leiden.

In de strijd tegen onhygiënische omstandigheden, kregen het open landschap en de natuur een nieuwe betekenis als metafoor voor hygiëne en welstand. Dit betekende niet alleen een nieuwe waardering van het open landschap dat de stad omringde; het landschap werd tevens in gecultiveerde en geromantiseerde vorm de stad binnengehaald.

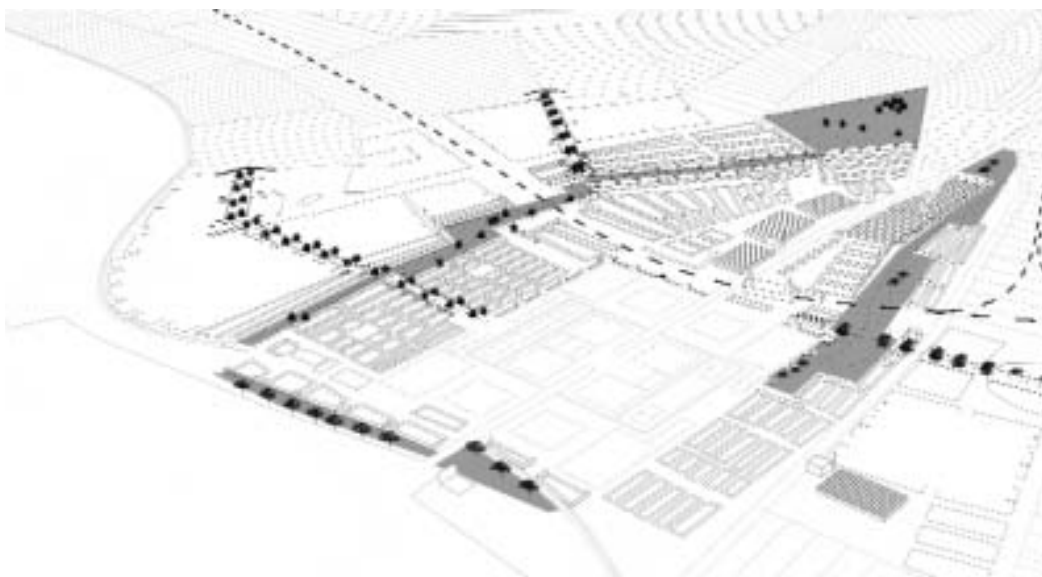
Het ontwerpen van openbare werken was in de negentiende eeuw in veel gevallen meer dan de aanleg van louter utilitaire infrastructuur, zoals ook duidelijk wordt in een aantal recente studies van ontwikkelingen in Nederlandse steden in die periode.⁵ De professionalisering van het vak stedenbouw betrof niet alleen een groter technisch vermogen en organisatiekracht om grote openbare werken te realiseren, maar ook de introductie van een debat over de culturele betekenis

van deze openbare werken. De ambities van Nederlandse stadsbouwmeesters als Van Niftrik (Amsterdam), Rose (Rotterdam), en Lindo (Den Haag) deden wat dat betreft niet onder voor die van tijdgenoten in het buitenland, zoals Haussmann en Alphand (Parijs), Cerda (Barcelona) en Wagner (Wenen), wier ambitie het was de stad in de negentiende eeuw tot een integraal kunstwerk om te vormen.⁶

Het slechten van de stadswallen betekende in meerdere opzichten de ontwikkeling van een nieuwe openheid en werd aangegrepen om een nieuwe relatie tussen stad en landschap te realiseren. Met het ontwerpen van parken en parksysteem werd gestreefd naar de introductie van het landschap in de stad en met het ontwerpen – althans het reguleren – van de bebouwing langs rivierkaden werd een nieuw beeld van de stad naar het open landschap ontwikkeld.

Een helder voorbeeld uit de Nederlandse praktijk is het ambitieuze Waterproject van de Rotterdamse stadsbouwmeester Willem Nicolaas Rose (1801-1877). Het Waterproject was in de eerste plaats een nieuw doorspoelsysteem van de stadswateren, dat onafhankelijk van het afwateringssysteem van het Hoogheemraadschap kon functioneren. Maar de inzet was om er meer van te maken dan louter een nieuw waterhuishoudingssysteem. De stad kreeg een fraaie groene stadsrand met in totaal bijna zes kilometer singel. Het effect werd versterkt doordat de singelweg boven het polderland uitstak. Het park in het westen, de singels rond de stad en de wandelplaats de Oude Plantage in het oosten vormden samen één recreatief tracé en tegelijk de kern van een nieuw residentieel milieu waar de stedelijke elite zich kon

De open stad van de negentiende eeuw, het landschap dringt de stad binnen.

In de strijd tegen onhygiënische omstandigheden, kregen het open landschap en de natuur een nieuwe betekenis als metafoor voor hygiëne en welstand. Dit betekende niet alleen een nieuwe waardering van het open landschap dat de stad omringde; het landschap werd tevens in gecultiveerde en geroman-tiseerde vorm de stad binnengehaald.

vestigen. De realisatie van een dergelijk ontwerp was allesbehalve een vanzelfsprekendheid: het kostte Rose twaalf jaar om het gemeentebestuur te overtuigen het Waterproject niet alleen als een noodzakelijke utilitaire infrastructuur te beschouwen, maar ook als een mogelijkheid om een nieuwe ruimtelijke hoofdstructuur te realiseren met een duurzame culturele betekenis.

Het zes kilometer lange stelsel dat de stad als geheel structureerde kreeg juist zijn betekenis als een nieuw cultureel fenomeen door de uitwerking en materialisering op het laagste schaalniveau. Daarmee is het bij uitstek een voorbeeld van een integraal stadsontwerp *avant la lettre*.⁷ Rose hamerde op het belang van een goede inrichting van de singels, waarvoor vader en zoon Zocher als tuinarchitect waren aangetrokken. Zij waren sterk geïnspireerd door de Engelse romantische landschapsarchitectuur. Omgekeerd waren de technische en esthetische uitwerking van het tracé en de profielen van de singels aanleiding om de structuur als geheel op onderdelen aan te passen.

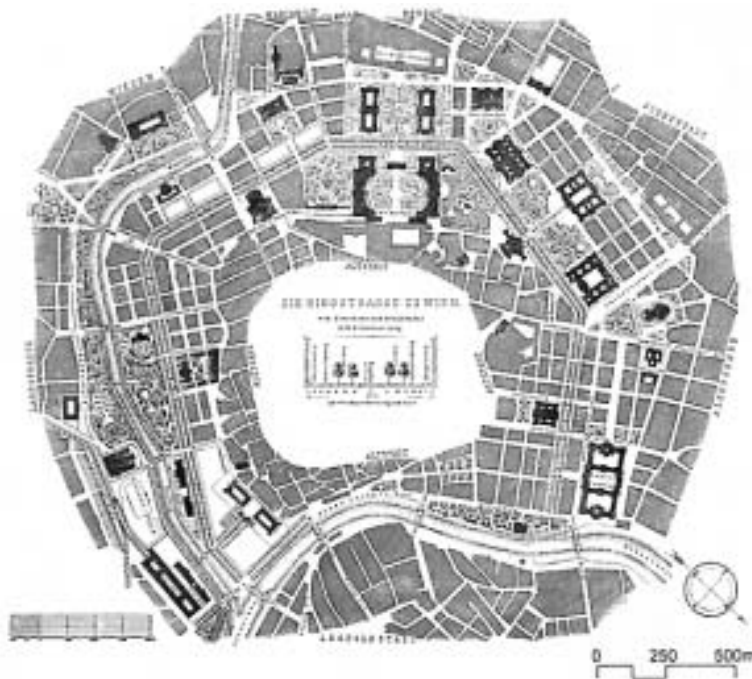
Kortom, essentieel in het ontwerp van de stad, als een symbiose tussen utilitaire techniek, ruimtelijke hoofdstructuur en culturele betekenisgeving, is de voortdurende wisselwerking tussen schaalniveaus.

Het Waterproject van W.N. Rose (1842 - eerste; 1854 - tweede) voor Rotterdam.

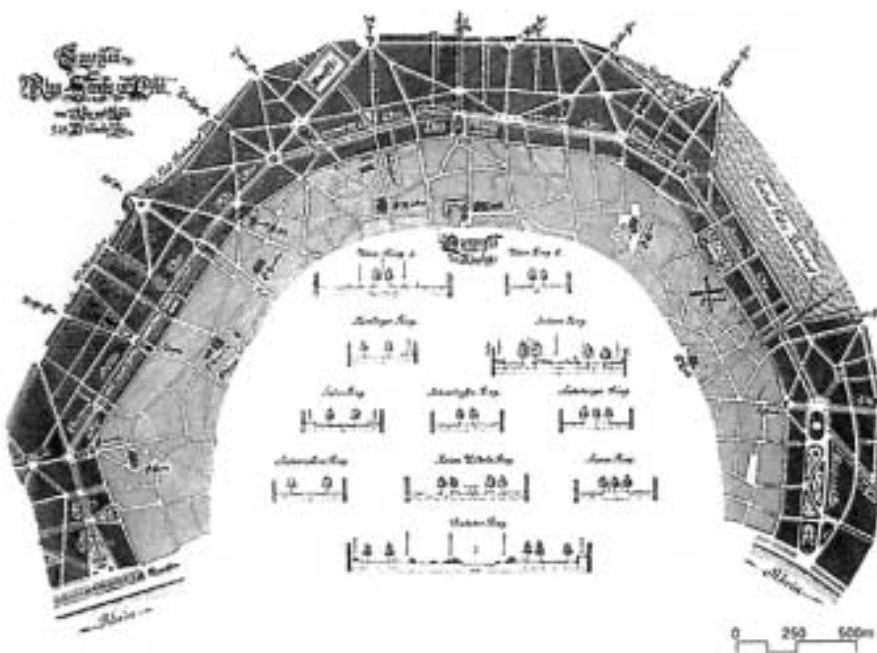

Dit thema overheerst de gehele negentiende en vroeg twintigste-eeuwse stedenbouw. In de diverse stedenbouwkundige handboeken die eind negentiende eeuw op de markt verschenen⁸ werd de uitwerking van de grote openbare werken in profielen, constructie, materiaal en regels voor het bouwen als centrale opgave gesteld. Daarbij ontstond zich een heftig debat over de vraag of grootschalige stedelijke structuren zoals ringwegen, boulevardstelsels, parksystemen en waterstelsels voorzien moesten worden van één

standaarduitwerking over de gehele lengte of juist een afwisselende, gedifferentieerde uitwerking moesten krijgen. De Duitse stedenbouwkundige Stübgen, die een nieuwe ringweg voor Keulen ontwierp, voerde bijvoorbeeld een heftige polemieek met zijn Oostenrijkse collega Förster naar aanleiding van dienst ontwerp voor de Ringstraße in Wenen, die over de gehele lengte door een gelijkblijvend profiel werd gekenmerkt. Stübgen stelde daartegenover zijn ontwerp voor de Ringstraße in Keulen, die was verdeeld in zeven delen,

**Ontwerp voor de Ring-
straße van Wenen (1857).**

**Het ontwerp voor de
Ringstraße in Keulen
(circa 1880).**

elk verschillend van lengte en profiel.⁹ Het meningsverschil betrof vooral de verschillende concepten voor de ringwegen; over de noodzaak van uitwerking van grootschalige openbare werken tot op het niveau van de technische constructie en vormgeving bestond een grote mate van overeenstemming.

Ook in het begin van de twintigste eeuw bleef de thematiek van de relatie tussen stad en landschap nauw verbonden met het vraagstuk van het ontwerp en uitwerking van grote openbare werken op het laagste schaalniveau. Weliswaar veranderde het *concept* van de stad als geheel en van de relatie tussen stad en landschap, de wisselwerking tussen schaalniveaus bleef een vanzelfsprekend onderdeel van een stedenbouwkunde die de culturele betekenis van de stad probeerde te benadrukken.

De tuinstadbeweging (Howard, Unwin) van rond de eeuwwisseling, het ontwerp van Tony Garnier voor een *cité industrielle* (1904), zijn voorbeelden van een zoektocht naar nieuwe concepten voor de relatie

tussen stad en landschap. Wat ze gemeenschappelijk hebben is dat het steeds een totaalontwerp betreft dat doordacht is in de uitwerking, constructie, beplanting en bebouwingstypologie op het laagste schaalniveau.

Ook de nieuwe stedelijke structuurontwerpen voor Amsterdam en Rotterdam van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw werden nog gekenmerkt door deze wisselwerking tussen schaalniveaus. Wel zien we twee fundamenteel verschillende concepten voor de essentie van de stedenbouwkundige structuur als geheel. In de plannen van Witteveen voor Rotterdam werd getracht de structuur en vormkenmerken van de traditionele, historische stad in overeenstemming te brengen met de nieuwe infrastructuur voor autoverkeer en scheepvaart en met een nieuwe ruimtelijke structuur voor de stadsuitleg. Witteveen bleef daarbij een sterk accent leggen op omslotenheid: de stad als geheel werd in zijn ontwerpen omsloten door een gordel van infrastructuur (kanaal, autoringweg, spoorweg). De stad werd weliswaar

**Het Algemeen
Uitbreidingsplan
Amsterdam (1934).**

dooraderd met nieuwe landschappelijke wiggen en autowegen, maar ook deze structuren werden als omsloten ruimten ontworpen, geflankeerd door aaneengesloten gevelfronten van de bebouwing. De Maastunneltraverse, door Witteveen ontworpen als deel van een nieuwe interlokale autowegverbinding Amsterdam-Antwerpen dwars door de negentiende-eeuwse stad van Rotterdam, wordt even zorgvuldig gedetailleerd in zijn uitwerking als het Waterproject van Rose en is eveneens een voorbeeld van een integraal stadsontwerp.

Het concept van het Algemeen Uitbreidings Plan (AUP) voor Amsterdam van Cornelis van Eesteren verschilde essentieel van Witteveens stadsconcept. Het was een pleidooi voor een stad die gekenmerkt wordt door transparantie, waarin het landschap de stad niet alleen doordringt via een aantal brede grote wiggen maar zich ook vermengt met de woongebieden via een continu weefsel van groene velden en stedelijke gebouwen. Met de kenmerken van het ontwarren en uiteentrekken van de verschillende stedelijke functies (wonen, werken, recreatie en verkeer) en de open en ruime opzet van zowel de bouwblokken als de woonwijken werd het AUP als icoon van de modernistische stedenbouw een ideaal van een zuivere, gezonde, open en helder geordende stad. Maar ook hier stond juist de uitwerking van zowel de grotere structuren als van de relatie tussen individueel gebouwensemble en directe omgeving voorop. De lange lijnen die Amsterdam-West met de binnenstad verbonden, de Sloterplas als voorbeeld van een groene wig, de wijze waarop de nieuwe rijks-weg (de huidige A10) ingepast moest worden, dit alles werd in eerste instantie minutieus ontworpen en gedetailleerd.

De tragiek van het AUP is dat de uitvoering plaatsvond in de naoorlogse periode, toen de aandacht voor de wisselwerking tussen de schaalniveaus geheel naar de achtergrond was verdwenen.

Zowel in de zeventiende eeuw als eind negentiende en begin twintigste eeuw werd het stedenbouwkundig ontwerp beheerst door het vormgeven van de verhouding tussen ratio en context. Er ontstond een spanning tussen functionele en technische efficiëntie en de specifieke grilligheid van het territorium. Deze verhouding werd in de zeventiende, negentiende en twintigste eeuw verschillend vormgegeven, maar in alle gevallen werd de spanning steeds uitdrukkelijker als een factor van culturele betekenis herkend en aangeduid. Groene parkzones en grootschalige openbare werken die een structurerende rol vervulden op het schaalniveau van de stad en de regio, kregen een potentiële culturele meerwaarde als het ontwerp

De rationele bewerking van het grondgebied als basis voor de stadsplattegrond maakte plaats voor het volledig negeren van de karakteristieken van het grondgebied.

uitgewerkt werd tot op het schaalniveau van de materialisatie en de aansluiting op de bebouwing. Door deze uitwerking krijgen de grootschalige structuren een betekenis als duurzame elementen in het stadsontwerp. Dat is een rode draad die van Stevin tot Van Eesteren kan worden waargenomen.

Het structuurplan als rekenkundig model

In de twintigste eeuw is een sterke verandering opgetreden in de ontwikkeling van het stedenbouwkundig werk als een culturele opgave. Het is niet zozeer dat het idee ten aanzien van de culturele dimensie in het ontwerp van de stad geheel verdween, eerder is het zo dat het idee over de culturele dimensie zelf fundamenteel veranderde. De functionele organisatie van de stad en regio als geheel, en de beheersing van deze functionele organisatie met kwantitatieve parameters, ging als een cultureel belang van de eerste orde gelden.

Deze benadering had zijn grondslagen in het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, toen hygiënist en socialisten een verband zagen tussen onbelemmerde groei van de 'grootstad' en ongewenste ontwikkelingen op hygiënisch en sociaal gebied. Grote stedelijke concentraties werden daarom onwenselijk geacht. Daartegenover stond een ander schrikbeeld, namelijk dat van de ongebreidelde suburbanisatie, zoals die in de naoorlogse decennia vooral in Noord-Amerika zichtbaar werd. Terwijl op het gebied van architectonische en stedenbouwkundige concepten sterke meningsverschillen bestonden tussen traditionalisten en modernen, was er sprake van een opvallende consensus als het ging om de waardering voor de openheid en voor de traditie van ordening van het Nederlandse landschap. Als er sprake was van een meningsverschil met betrekking tot het landschap, dan betrof dat vooral het vraagstuk van de ruilverkavelingen en de daarmee nagestreefde schaalvergroting van boerenbedrijven die het beeld van het landschap aanmerkelijk veranderden.¹⁰ Maar tegen de transformatie van het open

landschap in een eindeloos doorgaand suburbaan landschap naar Amerikaans model leek een algemene weerzin te bestaan.

De vrees voor grote stedelijke concentraties, en tegelijk de vrees voor ongebreidelde deconcentratie, leidde tot het fameuze concept van de 'gebundelde deconcentratie' waarop de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966) was gebaseerd en waarvan de uitvoering mogelijk werd gemaakt door het wettelijk kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Met dit concept streefde de rijksoverheid naar de vorming van stadsgewesten, om zo grenzen te stellen aan de groei van bestaande steden en condities te scheppen voor de ontwikkeling van nieuwe steden (de zogenaamde groeikernen) als nieuwe onderdelen van een stadsgewest. Binnen het stadsgewest was sprake van een hiërarchie van verschillende kernen, waarbij aan elke kern een veronderstelling ten grondslag lag met betrekking tot inwonersaantal, voorzieningen, werkgelegenheid, et cetera.

De belangrijkste formele plandocumenten op het schaalniveau van stad en stadsgewest werden het structuurplan en het streekplan. In de jaren zestig en zeventig kreeg het structuurplan steeds meer het karakter van een abstract model, dat tot doel had de diverse vormen van grondgebruik in een bepaald stedelijk gebied vooral in kwantitatieve zin met elkaar in balans te brengen.

De nieuwe beleidsmatige en wettelijke kaders vormden de context voor een generatie structuurplannen die de culturele dimensie van de stedelijke structuur sterk op de achtergrond drukte en voor lange

tijd een stempel heeft gedrukt op het denken over en het werken aan de stedelijke structuur als geheel. Het structuurplan was als formeel plandocument een extreme uitdrukking van een stedenbouwkundige praktijk, die werd overheerst door functionalistische en verkeerskundige motieven.

De culturele dimensie kon volgens de moderne twintigste-eeuwse stedenbouw gemeten worden. Het aantal woningen per buurt of wijk (de wijkgedachte), het aantal woningen per oppervlakte-eenheid (dichtheid), de verhouding tussen aantal woningen en groenoppervlakte (de zogenaamde groennormen) en de loopafstanden tussen woning en openbaar vervoerhalte (openbaar-vervoernormen) werden de belangrijkste factoren die de mate van een moderne culturele identiteit van de stad of een stadsdeel bepaalden. Deze stedenbouwkunde stond in schril contrast met de praktijk uit eerdere perioden. Uitwerking en vormgeving van grootschalige structuren op een lager schaalniveau, de behandeling van deze structuren als elementaire onderdelen van de architectuur van het stedelijk bouwwerk en de wisselwerking tussen de schaalniveaus verdwenen uit het oog.

De rationele bewerking van het grondgebied als basis voor de stadsplattegrond maakte plaats voor het volledig negeren van de karakteristieken van het grondgebied. In de loop van de twintigste eeuw is een euforie ontstaan ten aanzien van de technische mogelijkheden. Alles werd in principe mogelijk en technisch oplosbaar geacht. De technische condities van het grondgebied werden daarom niet langer relevant geacht voor het stedenbouwkundig ontwerp.

De stad van de twintigste eeuw, infrastructuur en stedelijk groen.

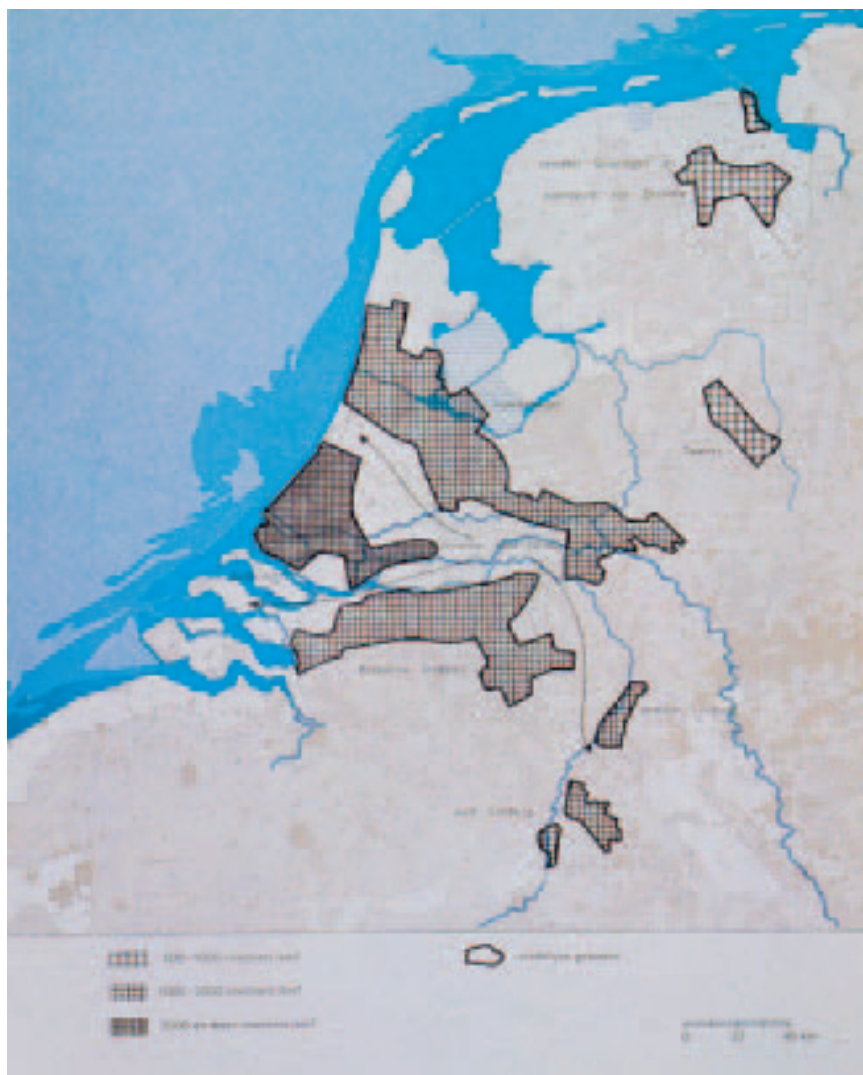
Technische uitvoerbaarheid werd een zaak van gespecialiseerde technici, die hadden maar voor een oplossing te zorgen. In de stadsuitbreidingen van de jaren zestig en zeventig werd het bestaande landschap getransformeerd tot een onbeschreven blad door een opgespoten zandlaag van vaak zes meter dik.

De verweving van netwerken had plaats gemaakt voor een maximale scheiding van netwerken, zowel naar soort als naar schaalniveau. Elk onderdeel van een netwerk had een eigen functie die niet uitwisselbaar was of verweven kon worden met een ander netwerk. Het kenmerk van de moderne stedenbouw zit niet alleen in de veel verguisde functiescheiding tussen wonen, werken, recreëren en verkeer, maar meer nog in de strikte scheiding en taakverdeling tussen de steeds meer verkokerde disciplines stedenbouw, landschapsarchitectuur en civiele techniek.

Een typische exponent van deze nieuwe generatie structuurplannen is het Structuurplan Zoetermeer

(1972). Dit structuurplan vormde het kader voor de uitbreiding van Zoetermeer van een dorp tot een stedelijke kern van honderdduizend inwoners, als onderdeel van het stadsgewest Den Haag. Het structuurplan streefde naar een ordening van de nieuwe stad volgens een principe van functionele zonerings in combinatie met een verkeersmodel, dat was gebaseerd op een ver doorgevoerde scheiding van verkeerssoorten en op een bepaling van de omvang van de verschillende stadswijken door het invloedsbereik van de haltes van openbaar-vervoerlijnen. 'Algemeen constateert men dat alles draait om het verkeer: het externe verkeer naar Den Haag en het interne verkeer tussen de wijken en het stadscentrum', werd gesteld in de inleiding van het structuurplan.

Het Structuurplan Zoetermeer is grotendeels uitgevoerd en is een exponent van de ontwerp- en planvormingspraktijk op het schaalniveau van de stad als geheel, die begin jaren zeventig haar hoogte-

**Het verstedelingsmodel
van de Tweede Nota (1966).**

Het kenmerk van de moderne stedenbouw zit niet alleen in de veel verguisde functiescheiding tussen wonen, werken, recreëren en verkeer, maar meer nog in de strikte scheiding en taakverdeling tussen de steeds meer verkokerde disciplines stedenbouw, landschapsarchitectuur en civiele techniek.

punt beleefde. Tegelijk vormde deze periode ook het begin van het einde van deze werkwijze. Een illustratie hiervan vormt door de in 1972 geproduceerde Structuurnota voor Rotterdam. Deze structuurnota zette de lijnen uit voor een ontwikkeling van Rotterdam als centrale kern van de stadsregio. De grondslagen waarop dit plan berustte waren exact dezelfde als die van Zoetermeer: een functionele zonering in combinatie met een verkeersmodel, gebaseerd op een ver doorgevoerde scheiding van verkeerssoorten en op maximale looplijnen vanaf openbaar-vervoerstations. Het Rotterdamse plan betekende een verdere ontwikkeling van het stadscentrum als *Central Business District* (CBD), de aanleg van een aantal nieuwe invalswegen dwars door de stad om de ontsluiting van dit centrum en de sloop van oude stadswijken om de uitbreiding van het CBD en de aanleg van de invalswegen mogelijk te maken.

Terwijl men het structuurplan in Zoetermeer nog enthousiast en voortvarend als kader kon gebruiken voor het verstedelijken van de lege polders, vormde de structuurnota in Rotterdam de aanleiding voor een ware politieke en stedenbouwkundige omwenteling. De Structuurnota 1972 vertegenwoordigde alles waartegen actiegroepen en buurtorganisaties al enige jaren te hoop liepen. De politieke en culturele omslag die plaatsvond na de aanstelling van een nieuw links gemeentebestuur – een zogenaamd programcollege – werd vooral bekend en samengevat met de term stadsvernieuwing. Onder deze titel werd voorrang gegeven aan een herstel van de woonfunctie van oude stadswijken en van het stadscentrum in plaats

van de grootschalige sloop van oude stadswijken, de verwijdering van de woonfunctie uit het stadscentrum, de nadruk op het centrum als CBD en op de centrale rol van verkeersmodellen.

De herformulering van de culturele dimensie met het stadsontwerp

Een aantal impulsen zorgde in de jaren zeventig en tachtig voor een herbezinning ten aanzien van de culturele dimensie in de stedenbouw. Een van de meest fundamentele oorzaken achter deze impulsen komt voort uit het ontstane besef dat de maatschappij zich niet zo kwantitatief laat ordenen als men in de hoogtijdagen van de functionalistische droom veronderstelde. Wat dat betreft vormde het jaar 1966 een prachtig paradoxaal voorbeeld: het was enerzijds een hoogtepunt van die functionalistische droom met de totstandkoming van de Wet op de Ruimtelijke Ordening en de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening, anderzijds begon in dat jaar datgene wat tot dan toe nog door niemand was voorzien, namelijk de bevolkingsdaling in de grote steden. Het hele bouwwerk van kwantitatieve en functionele uitgangspunten, normen en standaards werd daarmee aan het wankelen gebracht. Het duurde tot medio jaren zeventig voordat de ernst van dit verschijnsel ten volle tot bestuurders, ambtelijke diensten en wetenschappers doordrong en de eerste artikelen verschenen over de gevolgen van de veranderingen in de bevolkingssamenstelling voor de stad.

Het fundament van de functionalistische stedenbouw, die de maatschappelijke betekenis van de ruimtelijke organisatie van de stad vooral ontleende aan de zorgvuldig bepaalde kwantitatieve afstemming tussen verschillende functies, bleek uiterst kwetsbaar. Bevolkingssamenstelling, woningbezetting, koopgedrag, recreatiepatronen, culturele behoeften ontwikkelden zich geheel anders dan ooit was voorspeld en gepland. Nu de kwantitatieve legitimiteit van de stedelijke organisatie in elkaar stortte, was er niet veel anders meer om de ruimtelijke organisatie van stad en land een maatschappelijke culturele betekenis te verschaffen. Aan een ruimtelijke kwaliteit van grootschalige functionele structuren was decennialang geen aandacht besteed. Het stadsontwerp moest opnieuw worden uitgevonden.

Tegelijk met de afbrokkeling van functionalistische uitgangspunten werden het eind van de jaren zestig en begin van de jaren zeventig gekenmerkt door een groeiende scepsis ten aanzien van de vanzelfsprekendheid dat vooruitgang en modernisering per definitie op alle gebieden tot verbetering van de levenscondities van de mensheid zouden leiden. De culturele omslag van de jaren zestig werd gekenmerkt

door de opkomst van de *beatgeneratie*, van politieke revoltes van de studentenbeweging, van anarchistische groepen als Provo en Kabouter en van veront-ruste wetenschappers verenigd in de Club van Rome. In eerste instantie was er sprake van een grote diversiteit van nieuwe visies en concepten ten aanzien van de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, die met elkaar vooralsnog niet tot samenhangende nieuwe concepten leidden. Een aantal van die nieuwe visies en concepten waren:

a) *Het ontstaan van een non-place urban realm*

De hevigheid waarmee het proces van leegloop van de grote steden plaatsvond en nieuwe vormen van (sub-)urbanisatie zich begonnen af te tekenen, was in Nederland in de jaren zeventig slechts een flauw af-treksel van wat zich in de Verenigde Staten aftekende. Processen van suburbanisatie en de automobilisering waren daar veel grootschaliger van aard, onder andere als gevolg van het sterker faciliteren en stimuleren van deze processen door de federale overheid.¹¹ De gevolgen van deze ontwikkelingen voor het vestigings-patroon van mensen en bedrijven werden in de jaren zestig al aan de orde gesteld door de Amerikaanse geograaf Melvin Webber in zijn beroemd geworden essay *The Urban Place and the Non-Place Urban Realm* (1964).¹² Webber betoogde hierin dat de nieuwe wereld van snelwegen, suburbia en een zeer mobiele midden-klasse een breuk betekende met het idee van de stad als een afgebakend territorium, waarin het stedelijk leven was geconcentreerd. De stad als centrale plek van maatschappelijke, economische en sociale dyna-miek was achterhaald: 'for it is interaction, not place, that is the essence of the city and the city-life.' Webber presenteerde de *non-place urban realm* als een nieuwe, onomkeerbare werkelijkheid, en pleitte voor een aan-vaarding van en nader onderzoek naar deze nieuwe realiteit, in plaats van een zinloos verzet ertegen.

In hetzelfde jaar publiceerde een andere Amerikaan, J. Gottmann, een eveneens toonaangevend boek onder de titel *Megalopolis or the Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*.¹³ Waar Webber duidde op een proces van onthechting van stedelijke activiteiten van traditionele stedelijke centra, toonde Gottmann een voorbeeld van de nieuwe geografische werkelijkheid in kaart en beeld: de nieuwe *megalopolis* van de Amerikaanse oostkust, in de vorm van een langgerekte verstedelijkte zone van honderden kilometers tussen Boston en Philadelphia, waar het onderscheid tussen stad en land praktisch was verdwenen.

Deze publicaties baarden ook internationaal groot opzien en vormden nog tot diep in de jaren zeventig aanleiding voor studies en debatten over

nieuwe vormen van verstedelijking, met name in kringen van geografen en ruimtelijk economen.¹⁴

Toch zou het concrete beleid, zowel op nationaal als op gemeentelijk niveau, nog lange tijd worden geken-merkt door een reactie op deze ontwikkelingen, door pogingen dergelijke ontwikkelingen te voorkomen dan wel bij te sturen in plaats van ze te aanvaarden. De volgende, onder b t/m e genoemde impulsen, kunnen grotendeels als zodanig worden beschouwd.

b) *Sociaal-culturele veelzijdigheid en mental maps*

Het nieuwe beleid in Rotterdam en andere grote steden op het gebied van stadsvernieuwing behelsde niet alleen een nieuwe nadruk op de (oude) stad als een oord van volkshuisvesting, maar ook op de culturele betekenis van de stad als een oord van een veelzijdig sociaal en cultureel leven, van een sterke menging van verschillende functies en van wisselende indrukken en ervaringen. Twee boeken die als bron van inspiratie een rol speelden in de Nederlandse wereld van ont-werpers, nieuw-linkse politici, deskundigen en actie-groepen waren afkomstig uit het Amerika van begin jaren zestig, namelijk *The Death and Life of Great American Cities* van Jane Jacobs en *The Image of The City* van Kevin Lynch.

Deze boeken vonden hun aanleiding in de aanleg van grote verkeersdoorbraken in de binnensteden van New York en Boston. Het waren aanklachten tegen de doorgeschoten functionalistische en op verkeers-modellen gebaseerde Amerikaanse praktijk van stadsplanning in de jaren vijftig en zestig en vormde een bron van herkenning in Nederland van begin jaren zeventig.

Beide boeken voerden een pleidooi voor een grotere aandacht voor de culturele betekenis van de stad. Bij Jacobs lag het accent op de betekenis van het stadsweefsel als een conditie van een veelzijdig sociaal en cultureel leven. Jacobs wees de aanleg van de *expressways* dwars door woonbuurten van New York aan als hoofdoorzaak van de teloorgang van sociale en culturele netwerken en van het ontstaan van een sterke sociale segregatie tussen stadswijken. Bij Lynch lag het accent op de culturele betekenis van het stadsbeeld. Lynch constateerde naar aan-leiding van gelijksoortige ingrepen in Boston dat er sprake was van een sterk contrast tussen het feite-lijke, fysieke stadsbeeld en het beeld dat inwoners zich in de loop van de tijd van hun stad vormen (de *mental map*). Dit contrast kwam tot uiting in feit dat belangrijke onderdelen van de hoofdstructuur van de stad – die ook in cultuurhistorisch opzicht van belang waren – niet voorkwamen op de *mental maps* van Bostons inwoners, zoals bijvoorbeeld het gehele waterfront van de stad.

Deze observaties vormden een belangrijke aanleiding voor de ontdekking dat ook de vorm van de stad voor een groot deel van een *longue durée* is, ondanks allerlei veranderingen in gebruik en functie.

Een Nederlandse pendant van het afstand nemen van louter kwantitatieve criteria is het boek van R. Wentholt *De binnenstadsbeleving van Rotterdam* uit 1968. Wentholt signaleerde naar aanleiding van een onderzoek onder bewoners en bezoekers van de stad Rotterdam een algemene ontevredenheid met de stad, ondanks het feit dat de herbouw van de binnenstad volgens de nieuwste kwantitatieve normen had plaatsgevonden. Wentholt oefende felle kritiek uit op het eenzijdige modernisme van de wederopbouw en pleitte voor meer aandacht voor 'de visuele en psychische stadsbeleving'.

Aanbevelingen die in de diverse boeken werden gedaan, zijn terug te vinden in de stadsvernieuwing-praktijk van de jaren zeventig en tachtig.¹⁵ Deze praktijk is in die periode echter vooral geconcentreerd op het schaalniveau van buurten, wijken en afzonderlijke projecten. Het bouwen voor de buurt was in de grote en middelgrote steden georganiseerd in projectgroepen die de verantwoordelijkheid voor een buurt of stadsdeel droegen. Op het schaalniveau van de stad was echter een vacuüm ontstaan voor wat betreft de ontwikkeling van visies en plannen. Het denken over de stad als geheel was nog zwaar belast door het recente verleden, waarin het structuurplan als formeel plandocument een extreme uitdrukking was van een stedenbouwkundige praktijk waar men juist vanaf wilde.

Het fenomeen van het structuurplan raakte vanaf de tweede helft van de jaren zeventig in de twintigste eeuw lange tijd in een impasse. Voor zover er in die periode nog structuurplannen verschenen, waren het documenten die de diverse initiatieven op project- en wijkniveau bij elkaar optelden, of documenten die louter een formele status hadden om te voldoen aan de WRO.

c) *De heruitvinding van het stadsontwerp*

Een tweede belangrijke impuls in diezelfde jaren was afkomstig uit Zuid-Europa, waar eveneens een felle polemiek werd gevoerd tegen de theorie en praktijk van het functionalisme en gepleit werd voor meer

aandacht voor de continuïteit van de ruimtelijke vorm van stedelijke structuren en weefsels, die relatief ongevoelig waren voor maatschappelijke en functionele veranderingen.¹⁶ Deze benadering hield nauw verband met nieuwe theorieën in de historische wetenschappen van de Franse Annales-school, aangevoerd door Fernand Braudel. In zijn werk legt Braudel de nadruk op verschillende veranderingsprocessen in de maatschappij, die elk een eigen tempo en verloop hebben. Er zijn processen met een relatief snelle frequentie, zoals politieke of militaire machtsverhoudingen, technologische ontwikkelingen en er zijn processen met een *longue durée*, zoals ontwikkelingen in bodem en klimaat, maar ook ontwikkelingen in de culturele gewoonten, de taal en de keuken van een bevolking. Deze observaties vormden een belangrijke aanleiding voor de ontdekking dat ook de vorm van de stad voor een groot deel van een *longue durée* is, ondanks allerlei veranderingen in gebruik en functie. Deze langetermijnprocessen manifesteren zich echter alleen als de vormen en structuren van de stad niet primair afhankelijk zijn van een specifiek soort functie of gebruik, maar het vermogen hebben een bredere culturele betekenis te krijgen.

Een belangrijke impuls in het debat over de relatie tussen stadsvorm en culturele betekenisgeving was afkomstig van de Faculteit Bouwkunde van de TU-Delft, waar met name docent Rein Geurtsen met zijn studenten een groot aantal studies op dat gebied heeft verricht. Geurtsen kan als verantwoordelijke worden beschouwd voor de introductie eind jaren zeventig van de term *stadsontwerp*¹⁷, die een polemische lading had ten opzichte van de gebruikelijke term *stedenbouwkundig ontwerp* die als besmet werd beschouwd door de associatie met de functionalistische stedenbouw. De stadsontwerp-groep rond Geurtsen bestudeerde uitgebreid de prefunctionalistische traditie van Rose, Van Niftrik en Witteveen en buitenlandse voorbeelden in onder andere Kopenhagen, Barcelona en Parijs. In al deze studies stond de hernieuwde aandacht centraal voor de uitwerking in vorm en constructie van de elementen die op stedelijke en regionale schaal de hoofdstructuur bepalen. Opnieuw werd de essentie van het stadsontwerp benadrukt als een symbiose tussen utilitaire techniek, ruimtelijke hoofdstructuur en culturele betekenisgeving, met een voortdurende wisselwerking tussen schaalniveaus in het ontwerp.

Van belang daarbij is de aandacht voor de grote mate van complexiteit in het stedelijk weefsel op het schaalniveau van de stad als geheel. In studies als *Amsterdam stedelijk bouwwerk*¹⁸, *Wolstad in ombouw*¹⁹ (Tilburg) en *Rotterdam verstedelijkt landschap*²⁰ werd

gepoogd de complexiteit van deze steden te verklaren aan de hand van de verschillende historische ontwikkelingsfasen. Tegelijkertijd werd geprobeerd in deze complexe steden de betekenis van oude hoofdstructuren en het ontstaan van nieuwe hoofdstructuren te ontwaren. Daarbij is geen sprake van nieuwe algemene regels of wetmatigheden; elke stad maakt een eigen groeiproses door met een specifieke soort complexiteit als resultaat. De complexiteit van Amsterdam bestaat vooral uit een aantal historische schillen naast elkaar, in Tilburg is sprake van een geheel van industriële en dorpse nederzettingen die in de loop van de twintigste eeuw aan elkaar zijn gegroeid en in Rotterdam vinden beide processen plaats, en worden tegelijk herhaaldelijk nieuwe hoofdstructuren over de bestaande heen gelegd.

De studies hebben niet alleen het doel een en ander te verklaren, maar willen vooral ook de ontwerp-opgave formuleren die op het schaalniveau van de stad als geheel van belang is. Vooral Palmbooms studie over Rotterdam is een belangrijk voorbeeld. In zijn boek wordt de specifieke ruimtelijke structuur van Rotterdam verklaard door de wijze waarop de geomorfologie en het cultuurlandschap als dragers van het verstedelijkingsproces hebben gefunctioneerd. Palmboom toont aan dat de geomorfologische en landschappelijke onderlaag van een grote robuustheid en weerbaarheid is. Hij geeft aan dat juist de confrontatie van structuren uit het natuur- en cultuurlandschap met de moderne verstedelijkingsstructuren (en met name met de moderne verkeers-machine) tot een ruimtelijke articulatie leidt, die als een specifieke culturele dimensie van het Rotterdamse stadsbeeld kan worden beschouwd. Het feit dat men zich in de twintigste eeuw onvoldoende rekenschap heeft gegeven van deze weerbaarheid bij de aanleg van nieuwe verkeerskundige en functionele hoofdstructuren, heeft geleid tot een groot aantal onduidelijkheden in de hoofdstructuur van de stad. Palmboom pleit voor een benadering waarin het ruimtelijk ontwerp wordt geconcentreerd op deze confrontatie van nieuwe en oude structuren. Deze benadering vindt zijn toepassing in het ontwerp voor de Rotterdamse uitbreidingswijk Prinsenland, door de gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling (met name Palmboom) en het bureau Bakker & Bleeker. In dit ontwerp worden de lange dijken en veenontginningslinten gebruikt als de structurerende elementen voor de nieuwe inrichting.

d) *Het landschap als integrale ontwerp-opgave*

In de ontwikkeling van het opnieuw formuleren van de culturele dimensie in het ontwerp op het hogere schaalniveau, speelde de landschapsarchitectuur

De jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw kunnen worden beschouwd als een periode waarin de dogmatiek van het strenge functionalisme in de Nederlandse naoorlogse stedenbouw begon af te brokkelen en geëxperimenteerd werd met diverse nieuwe planvormen.

een belangrijke rol, daarbij gestimuleerd door een organisatie als de Eo Wijers Stichting. Deze stichting was medio jaren tachtig opgericht en vernoemd naar een warm pleitbezorger voor het regionale ontwerp, voormalig directeur van de Rijksplanologische Dienst en hoogleraar aan de TU-Delft. De stichting stelde zich tot doel het ontwerp van het hogere schaalniveau uit het slop te halen door prijsvragen te organiseren. De eerste prijsvraag in 1986 was gewijd aan de herinrichting van het landschap van de grote rivieren. Het winnende prijsvraagontwerp, het Plan Ooievaar van Dirk Sijmons, Lodewijk van Nieuwenhuijzen, Dick de Bruin, Dick Hamhuis, Willem Overmars en Frans Vera sloeg in als een bom, en kan als een mijlpaal worden beschouwd in de ontwikkeling voor het ontwerp op het hogere schaalniveau. Het plan voorzag delen van de uiterwaarden van de Lek bij Wageningen in open verbinding met de rivier te brengen, waardoor een landschap van poelen en krekens met wisselende waterstanden kon ontstaan. Het doel van deze ingreep was drieledig:

- herstel van een verdwenen biotoop, waardoor de conditie werd gecreëerd om verdwenen plant- en diersoorten terug te krijgen;
- de creatie van een aantrekkelijk cultuurlandschap;
- een natuurlijke regulering van de waterstand in de rivier.

Juist deze combinatie van verschillende soorten doeleinden verschaftte het plan een revolutionaire status. Terwijl ecologie/milieu, recreatie en watermanagement domeinen van verschillende ministeries en instituties waren geworden en in de vigerende planvormingspraktijk in autonome, sectorale plannen worden ondergebracht, combineerde het Plan Ooievaar deze drie aspecten in één integraal ontwerp. Juist het zoeken naar een mogelijkheid om diverse

functionele, technische en esthetische aspecten in één ontwerp onder te brengen kan worden beschouwd als een cultuurdaad die ook de jury destijds waardeerde.

e) *de ontdekking van de regio als ruimtelijk-economische eenheid*

Een belangrijke drijfveer voor de toenemende belangstelling voor de schaal van stad en regio's was de observatie vanuit de ruimtelijke economie en economische geografie dat zich internationaal een ingrijpende reorganisatie aan het voltrekken was. Enerzijds een proces van internationalisering, wat onder andere tot de theorie leidde dat zich in Europa een concentratie van economische activiteit voltrok langs de banaanvormige zone Londen-Keulen-München-Milaan. Anderzijds bleek op een lager schaalniveau sprake te zijn van concentratie van economische activiteit in bepaalde regio's, waarbij in de meest succesvolle regio's een sterke ruimtelijke samenhang bestond tussen één of meerdere steden en het ommeland. Ontwikkeling van een sterke economische politiek bleek steeds meer afhankelijk van de wijze waarop men op regionale schaal erin slaagde een samenhangend beleid te ontwikkelen, steeds minder afhankelijk van nationale politiek. Sterker, nationale grenzen bleken een hinderpaal bij de ontwikkeling van regionale samenhang, die zich vaak over de landsgrenzen heen begon af te tekenen.

In de ontwikkeling van een nieuwe economische politiek werd zowel een sterke ruimtelijke samenhang op stedelijk en regionaal niveau wenselijk geacht, als een cultureel en recreatief aantrekkelijk imago van stad en regio. Een veelzijdig economisch leven en een veelzijdig aanbod aan culturele en recreatieve mogelijkheden werden als de kenmerken van een succesvolle stadsregio geformuleerd. Deze constatering vormden een belangrijke motor voor zowel lokale als nationale overheid om een actief beleid te ontwikkelen om de samenhang van stedelijke regio's te versterken, zowel politiek-bestuurlijk, economisch en ruimtelijk, als voor wat betreft de betekenis van cultuur en recreatie. In politiek-bestuurlijk opzicht is dit beleid vooralsnog gestrand met de mislukking van de stadsprovincies. Wat betreft de andere aspecten – en met name de nadruk op de culturele factor – heeft deze ontwikkeling wel degelijk een en ander opgeleverd.

Van plan naar visie

De jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw kunnen worden beschouwd als een periode waarin de dogmatiek van het strenge functionalisme in de Nederlandse naoorlogse stedenbouw begon af te brokkelen en geëxperimenteerd werd met diverse nieuwe plan-

vormen. In de tweede helft van de jaren tachtig en begin jaren negentig ontstond weer een nieuwe generatie plandocumenten, die de stad als geheel en de positie van de stad in een grotere context probeerden te vatten. Kenmerkend is dat deze documenten veelal niet structuurplan werden genoemd, maar titels kregen als *Structuurvisie* (Maastricht, 1990), *Stadsplan* (Rotterdam, 1992) of *Ontwikkelingsvisie* (Delft, 1993). Deze nieuwe generatie documenten over de stad als geheel werd voorafgegaan door twee experimenten op dit gebied in het jaar 1987.

Groningen 1987: functionele verweving als voorwaarde voor stedelijke cultuur

Het eerste experiment betreft de verschijning van een nieuw type structuurplan voor de stad Groningen in 1987. Het belangrijkste motief voor de stad om met een nieuw structuurplan te komen is de dreigende ontwikkeling dat een aantal grote voorzieningen, zoals ziekenhuis, universiteit en gerechtsgebouw, uit de stad dreigt te verdwijnen. Deze ontwikkeling is in feite een gevolg van het beleid dat in de jaren zestig was ingezet en met de toenmalige generatie structuurplannen werd gestimuleerd: drastische concentratie en schaalvergroting van specifieke functies en functiescheiding door voor grootschalige stedelijke programma's aparte zones aan te wijzen. In de grotere steden moest dat leiden tot de omvorming van het stadscentrum tot Central Business District. In kleinere provinciesteden leidde het tot grootschalige verplaatsing van binnenstadfuncties naar perifere kantorenparken. De gemeente Groningen verzette zich juist tegen deze ontwikkeling, die zij als een uitholling van de kwaliteit van de binnenstad beschouwde. Het nieuwe structuurplan vormde een politiek en juridisch kader om regionale functies juist in of direct grenzend aan het historische stadscentrum te plaatsen. Tegelijk vormde het structuurplan de aanleiding om nieuwe ontwerpogaven te formuleren, om deze ambitie (het combineren van grootschalige regionale functies en kleinschalig historisch weefsel) te kunnen realiseren.

De stad Groningen startte in die periode een langdurige reeks activiteiten die de culturele betekenis van de stedelijke structuur aan de orde stelde. Een belangrijk gebied waar de confrontatie van historische stadsstructuur en nieuwe grootschalige programma's aan de orde was, werd gevormd door de Verbindingskanaalzone, het gebied tussen spoorwegstation en binnenstad. Hier werden twee ontwerpers met extreem verschillende standpunten over deze confrontatie uitgenodigd en tot elkaar veroordeeld om gezamenlijk een stedenbouwkundig ontwerp voor het hele gebied te maken, Josef Paul Kleihues en Rem

Koolhaas. Met deze aanpak demonstreerde de gemeente Groningen dat er niet één opvatting is over de culturele betekenis van stedenbouwkundige interventies, maar dat er zeer verschillende opvattingen zijn, waarover een publiek debat gevoerd moet worden – zeker als het om belangrijke structuuringrepen in de stad gaat.

Enkele jaren later, in 1990, werd ter gelegenheid van het 950-jarig bestaan van de stad met het experimentele project Stadsmarkeringen geprobeerd dit publieke debat verder te prikkelen. Onder supervisie van de architect Daniel Libeskind wilde de stad onderzoeken in hoeverre er naast de gearticuleerde ruimtelijke structuur van de stad sprake was van een of meerdere 'mentale' structuren in de stad, die een verband houden met de geschiedenis van het alledaagse gebruik en rituelen in de stad. Libeskind reconstrueerde aan de hand van een studie naar de geschiedenis van de stad een mentale structuur van

de stad. In deze structuurkaart werden diverse locaties in de stad aangewezen waar verschillende ontwerpers (tijdelijk) een herinrichting mochten realiseren, waarmee ze hun visie moesten tonen ten aanzien van de relatie tussen de historisch gegroeide *mental map* van de stad en de nieuwe dimensies die de stedelijke samenleving en de stedelijke ruimtelijke structuur aannamen.

Rotterdam 1987: projecten als speerpunten van een stedelijke en regionale samenhang

De andere gebeurtenis vond plaats in Rotterdam, waar een serie nota's over de toekomst van de stad werd geproduceerd die economische, sociale, culturele en ruimtelijke ontwikkelingen met elkaar probeerde te verweven. In stedenbouwkundig opzicht is het belangrijkste document de *speerpuntenkaart*, die qua intenties veel overeenkomsten vertoont met het Groningse structuurplan. Het bijzondere aspect

Morfologische analyse van Maastricht: de huidige situatie met knelpunten is gecodeerd door middel van 'plekken', 'lijnen' en 'gebieden'.

De noodzaak van ruimtelijke concentratie in steden is voor veel mensen en bedrijven weggevallen als gevolg van de enorme toename van mogelijkheden op het gebied van mobiliteit en ICT.

van het Rotterdamse plan is dat er projecten op een lager schaalniveau werden aangewezen, die een sleutelrol moesten vervullen in de realisatie van het stadsplan als geheel. Het stadsplan was met andere woorden voorzien van een concrete uitvoeringsstrategie in de vorm van de genoemde projecten. Voorbeelden van dergelijke projecten zijn de plannen voor de Kop van Zuid, het Museumkwartier en de Zuidflank van de stad.

De uitvoeringsmogelijkheden van de afzonderlijke projecten en de ambities en perspectieven van het stadsplan stonden voortdurend met elkaar in wisselwerking. Sommige projecten konden nauwelijks of geheel niet worden gerealiseerd. Dit leidde steeds opnieuw tot de vraag hoe de ambities en perspectieven van het stadsplan moesten worden bijgesteld en welke nieuwe projecten eventueel ontwikkeld moesten worden. Werken aan een plan op de schaal van stad en ommeland werd op die wijze bewust omgevormd van een statisch proces, toewerkend naar één eindbeeld, naar een dynamisch proces met een wisselwerking tussen perspectieven ten aanzien van het hogere schaalniveau (lange termijn) en concrete projecten op een langer schaalniveau (korte termijn).

Maastricht 1990: naar een integratie van landschappelijke, stedenbouwkundige, economische, sociale aspecten

In de Structuurvisie Maastricht (1990, hoofdontwerper R. Geurtsen) is voor het eerst geprobeerd op de schaal van stad en regio verschillende aspecten met

elkaar te verbinden die in de voorgaande jaren of verschillende plaatsen aan de orde waren gesteld:

- de ruimtelijke structuur van het landschap van de Maasvallei werd in de structuurvisie centraal gesteld en onderzocht op haar kwaliteiten;
- het collectieve geheugen van de stad werd in kaart gebracht met een reeks plattegronden die de routes en plekken aangeven die door inwoners en bezoekers van de stad als waardevol worden aangemerkt;
- de plan- en ontwerptraditie van de stad werd eveneens in kaart gebracht als een belangrijk onderdeel van het collectieve geheugen van de stad, en daarmee van de stedelijke cultuur. In het bijzonder werd aandacht werd geschonken aan een herbezinning op een structuurplan uit 1936, ontworpen door Jos Klijnen;
- een nieuwe regionale samenhang met Aken en Luik maakt Maastricht bij uitstek tot voorbeeld van de ontwikkeling van een nieuw type Europese regio en leidde tot een heroverweging van functionele en verkeerskundige structuren;
- voor de concrete uitvoering van de structuurvisie werd een twintigtal strategische projecten benoemd, waarop de volgende tien jaren de nadruk moest komen te liggen;
- een accent op structurele elementen die een combinatie vormen van landschappelijke, cultuur-historische, verkeerskundige en functionele (economische, culturele) structuren.

Opnieuw: stad en territorium, openbare werken, stadsbeeld

Voortbouwend op de ambities en ervaringen van eind jaren tachtig werden in de loop van de jaren negentig verschillende plannen gepresenteerd die een integrale visie ontwikkelden op de stad, waarin de uiteenlopende bovengenoemde aspecten werden gecombineerd. In de jaren negentig ontstond een veelheid aan studies en plannen met een hernieuwde aandacht voor de aspecten die al vanaf de zeventiende eeuw een belangrijke rol spelen in de Nederlandse stedenbouwtaditie: een vernieuwde spanningsvolle relatie met de territoriale context, nieuwe aandacht voor de vormgeving van openbare werken en nieuwe aandacht voor de compositie van het stadsbeeld.

Een vernieuwde spanningsvolle relatie met de territoriale context

Een aantal factoren heeft geleid tot een fundamentele herziening van de relatie tussen verstedelijking en het open landschap. De noodzaak van ruimtelijke concentratie in steden is voor veel mensen en

bedrijven weggevallen als gevolg van de enorme toename van mogelijkheden op het gebied van mobiliteit en ICT. De ontwikkeling van een nieuw type stedelijk territorium, veel grootschaliger en meer verspreid dan voorheen, wordt langzamerhand ook in verschillende delen van Europa als een nieuwe werkelijkheid beschouwd en bestudeerd. Ongeveer dertig jaar na de observaties van Webber en Gottmann in de Verenigde Staten verschenen vergelijkbare studies in Europa. De Italiaanse groep rond Bernardo Secchi, Stefano Boeri en Arturo Lanzani is wellicht de eerste die dit in Europa uitdrukkelijk aan de orde stelde, aan de hand van hun studies in de regio's van Milaan en Veneto.²¹ Later volgden vergelijkbare studies met betrekking tot de stedelijke ontwikkeling in België.²²

Deze observaties tonen een nieuwe *città diffusa*, in België de *nevelstad* genoemd, waar stedelijke bebouwing zich als een nevel over het landschap heeft verspreid. Niet voor niets zijn Noord-Italië en België dankbare studiegebieden voor deze observaties. Het zijn beide landen waar een planningstraditie zoals in Nederland heeft ontbroken. In Italië is in de twintigste eeuw weliswaar een planningsinstrumentarium ontwikkeld, maar de stedelijke ontwikkeling wordt gekenmerkt door een uitgebreid repertoire van bouwpraktijken die aan de officiële planvoorschriften weten te ontsnappen.²³ In België is vanaf het begin van de twintigste eeuw door de nationale overheid een actieve politiek gevoerd om vestiging van mensen buiten de steden in een eigen woning te bevorderen, wat resulteerde in het typische fenomeen van eindloze lintbebouwing langs de provinciale wegen.²⁴

De praktijken van ongeplande diffuse verstedelijking in België en Italië lijken nu ook voor Nederland minder ver weg dan ooit was aangenomen. Hier speelt niet in de laatste plaats de economische betekenis van het open landschap een rol, als gevolg van een inkrimping van de agrarische sector.

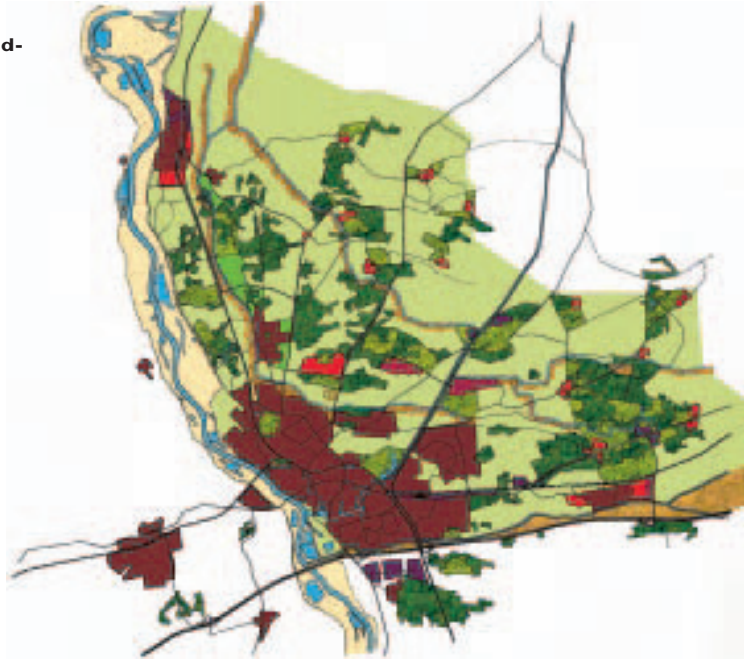
Daarnaast is de waterproblematiek als gevolg van klimaatverandering, zeespiegelstijging, bodemdaling en een grotere toevloed van hemel- en rivierwater van betekenis. Deze verschillende factoren leiden tot een toenemend gebruik van het open landschap voor stedelijk gebruik en daardoor tot een potentiële verdwijning van het nog resterende open landschap.

In het debat over de ontwikkeling van een nieuwe relatie tussen stad en landschap is de studie *Het land in de stad* van L. Tummers en M. Tummers-Zuurmond van belang. In hun boek pleiten zij voor een strategie van *inversie*, dat wil zeggen het onbebouwd houden van betekenisvolle landschappelijke structuren, die in de loop der tijd omsloten kunnen worden door

De praktijken van ongeplande diffuse verstedelijking in België en Italië lijken nu ook voor Nederland minder ver weg dan ooit was aangenomen.

stedelijke structuren en zo een betekenis krijgen als grootschalig stadspark. Deze strategie, in sterke mate afgeleid van de ontstaansgeschiedenis van de Londense parken, is in de jaren tachtig toegepast in het uitbreidingsplan Haagse Beemden in Breda. Hier betreft het nog het schaalniveau van een stadsdeel dat een aaneengesloten groengebied omsluit en tot stadspark transformeert. Eind jaren negentig werd dit concept door de Provincie Zuid-Holland naar een regionaal schaalniveau getild met het ontwerp van de Groen-Blauwe Slinger: een aaneengesloten reeks van open veenweide- en plassen gebieden tussen Rotterdam en Zoetermeer, die duurzaam gehandhaafd moeten worden temidden van de uitbreidingswijken van tal van kleine maar ambitieuze gemeenten als Bleiswijk, Berkel en Rodenrijs en Bergschenhoek. Interessant is dat een dergelijk concept op regionaal schaalniveau aanleiding vormt voor nieuwe stedenbouwkundige structuren op lagere schaalniveaus en voor een herwaardering van historische structuurelementen. Dit is bijvoorbeeld het geval met de oorspronkelijke hoofdstructuur van Berkel en Rodenrijs. Dit dorp heeft een klassieke combinatie van een kerkkring met een voorstraat, die in de loop van de twintigste eeuw is verrommeld in een chaotische ontwikkeling van woninguitbreidingen en kassenbouw. Met het ontwerp van de Vinex-wijk Meerpolder heeft het bureau Quadrat een hoofdstructuur van een parkzone met waterpartijen ontworpen, die de oude combinatie voorstraat-kerkring verbindt met de nieuwe Groen-Blauwe Slinger en daarmee opnieuw tot onderdeel van een heldere structuur maakt. Het is een

**Ontwerp van Palmboom
& van den Bout voor Land-
stad Deventer.**

mooi voorbeeld van de hernieuwde aandacht voor het stadsontwerp, als een symbiose tussen utilitaire techniek, ruimtelijke hoofdstructuur en culturele betekenisgeving, met een wisselwerking tussen de verschillende schaalniveaus in het ontwerp.

Tegelijk spitst de discussie zich toe op het vraagstuk van het beheer van het open landschap. Als de agrarische sector in de toekomst niet meer de vanzelfsprekende behouder van het open landschap is, wie kan deze rol dan overnemen? Voor een deel proberen provinciale en nationale natuurorganisaties deze rol over te nemen, maar alles bij elkaar zijn zij niet bij machte het beheer van het gehele open landschap voor hun rekening te nemen.

AIR-Zuidwaarts, de prijsvraag over Noord-Nederland van de Eo Wijers Stichting en Landstad Deventer zijn initiatieven die op deze vraag een antwoord proberen te vinden door meervoudige studiedrachten aan ontwerpers. In deze gevallen koppelen ontwerpers een herwaardering van de ruimtelijke kwaliteiten van het landschap aan strategieën voor nieuwe vormen van gebruik en beheer. Een voorbeeld van deze benadering wordt gevormd door de voorstellen van Palmboom & van den Bout en H+N+S voor Landstad Deventer. Zij stellen voor het voor de nabije toekomst noodzakelijk geachte woningbouwprogramma niet meer te realiseren in de vorm van nieuwe uitbreidingswijken van de stad Deventer, maar in de vorm van verdichting en kleinschalige uitbreiding van kleine dorpen rondom Deventer en ontwikkeling van enkele nieuwe dorpen. Door nauwkeurige bestudering van zijn karakteristieken is het landschap als

een systeem te beschrijven, waarin verschillende factoren nauw met elkaar samenhangen: de kavelgrootte van weilanden en akkers, de maatvoering van bosschages en bomenrijen, de infrastructuur van paden en wegen en de positionering van bebouwing in het landschap. Binnen deze systematiek zijn uitbreidingen van kleine bestaande kernen denkbaar, zonder de essentie van die systematiek aan te tasten. Deze benadering richt zich op een nieuwe generatie bewoners en gebruikers van het landschap, die zich met nieuwe vormen van particulier rentmeesterschap opnieuw verantwoordelijk zal voelen voor beheer en onderhoud van het landschap. De herbestemming van voormalige agrarische landerijen tot landgoederen met een beperkte openbare toegankelijkheid (bijvoorbeeld door de vestiging van conferentieoorden, appartementenverhuur, campings) is daarbij denkbaar, evenals de uitgifte van zeer grote kavels met een strikte beperking van de bouw mogelijkheden en een verplichting tot verantwoord onderhoud van het onbebouwde deel van de kavel.

Daarnaast verschaffen nieuwe vormen van waterhuishouding en recreatie institutionele organisaties als waterschappen en recreatieschappen een grotere verantwoordelijkheid. Zowel in het geval van AIR-Zuidwaarts als in de prijsvraag voor Noord-Nederland (Eo Wijers) zijn voorstellen gedaan door het ontwerperscollectief Bindels, Gietema, Hartzema en Klok om de behoefte aan meer ruimte voor de waterhuishouding te combineren met het gebruik van oude krekens en rivierlopen in het landschap voor recreatieve doeleinden. Dergelijke voorstellen sluiten

aan op het groeiende besef dat meer ruimte nodig is om de toenemende waterproblematiek het hoofd te bieden. Klimaatveranderingen en een stelselmatige verkleining van zowel de doorstroomcapaciteit van de rivieren als de bergingscapaciteit in rivieren en polderlandschap, hebben vanaf de jaren negentig tot een aantal grote problemen geleid op het gebied van wateroverlast en overstromingsgevaar. De grote overstromingen in Midden-Europa in de zomer van 2002 laten zien dat het hier niet om een puur Nederlands probleem gaat. Meer ruimte voor water betekent dat vooral op regionale schaal zich mogelijkheden voordoen om de uitbreiding van het waterareaal zodanig op te pakken zodat het water een positieve rol kan spelen in het vormgeven van de ruimtelijke structuur van stad en regio. In het recente Rotterdamse document *Ruimtelijk Plan 2010* is voor het eerst een kaartbeeld van het watersysteem opgenomen. Het is echter nog niet meer dan een inventarisatie van aanwezige en wenselijk geachte nieuwe water-elementen; de betekenis van deze waterstructuur voor de ruimtelijke structuur van stad en regio komt nog niet uit de verf. Een sterkere rol voor een nieuwe waterstructuur als ruimtelijke drager van een regio komt bijvoorbeeld wel tot uiting in ontwerpen van het bureau H+N+S voor het Groene Hart en voor de Hoeksche Waard.

Nieuwe aandacht voor het ontwerp van openbare werken

In navolging van het boek van Jane Jacobs *The Death and Life of Great American Cities* heeft lange tijd een opvatting gedomineerd dat grootschalige infra-structuren per definitie een verwoestend effect hebben op zowel de ruimtelijke als de sociale en culturele structuur van de stad. Deze opvatting is niet in de laatste plaats gestimuleerd door de praktijk van de functionalistische stedenbouw, waarin het ontwerpen van grootschalige infrastructuur geheel werd overgelaten aan gespecialiseerde, voornamelijk op civiel-technische leest geschoede instituties. Eind jaren tachtig werd duidelijk dat deze opvatting niet altijd even vruchtbaar is, en drong het besef door dat de infrastructuur van snelwegen, spoorwegen, viaducten, verkeerspleinen, maar ook de voor Nederland typische infrastructuur van dijken, waterwegen, havens, sluizen, bruggen en tunnels van zo grote betekenis is voor de structuur en het beeld van de stad, dat zij, in plaats van te worden ontkend, juist integraal deel zou moeten uitmaken van het stedenbouwkundige ontwerp. De grote nadruk die in Rotterdam werd gelegd op het ontwerp voor de Erasmusbrug (1990) markeert deze kentering in het denken over de betekenis van

grootschalige openbare werken in het stads- en landschapsbeeld. De Rotterdamse gemeenteraad had veertig miljoen gulden extra over om in plaats van het ontwerp van de Dienst Gemeentewerken een brug als plastisch kunstwerk te realiseren naar ontwerp van Ben van Berkel. Het belang van deze brug is erin gelegen dat hij de kruising van de twee belangrijkste hoofdstructuren van de stad markeert. De herontwikkeling van gemarginaliseerd havengebied tot stedelijk centrumgebied van de Kop van Zuid (Masterplan 1989) is te beschouwen als een uitdrukkelijke poging om een verwerving tot stand te brengen van de structuur van het rivierenlandschap (als aspect van de *longue durée*) met de nieuwe functionele, economische en verkeerskundige hoofdstructuren. De langdurige dominante oost-westoriëntatie (als gevolg van de loop van de rivier) kenmerkt de eerste laag, terwijl de tweede laag wordt gekenmerkt door een sinds de negentiende eeuw toenemend accent op een noord-zuidoriëntatie.

Andere voorbeelden van de kentering in de vormgeving van openbare werken zijn de bouw van een nieuw verkeersplein bij Ridderkerk (aansluiting snelwegen A15 en A16), waarbij de belijning van de fly-overs extra is geaccentueerd met verlichtingselementen, de discussie over de toekomst van het Prins Clausplein bij Den Haag (aansluiting A4 en A12) en de wijze waarop ontwerpen zijn gemaakt en uitgevoerd voor de verzwaring van dijken langs de grote rivieren. Ook in een dichte stedelijke context in de jaren negentig zijn soortgelijke projecten uitgevoerd, bijvoorbeeld de versterking van de waterkeringen in Vlissingen, Zaltbommel en Kampen. In plaats van de toepassing van grootschalige grondlichamen is in deze gevallen een gedifferentieerd stelsel ontworpen van versterkte grondmassa's, gemetselde borstweringen, demontabele keringen en waterdichte plinten van gebouwen. Door de aandacht voor de uitvoering op detailniveau wordt de waterkering een bepalend en integraal deel van de architectuur van de stad in plaats van een element dat wordt beschouwd als wezensvreemd en strijdig met het karakter van de stad.

Nieuwe aandacht voor de vormgeving van het stadsbeeld

De vormgeving van het stadsbeeld krijgt weer nadrukkelijk aandacht, bijvoorbeeld in relatie met het vraagstuk van de aanwijzing van hoogbouwzones in de stad. Zowel de gemeente Rotterdam als de gemeente Den Haag hebben in de afgelopen jaren speciale studies laten uitvoeren naar dit thema. In Rotterdam heeft het Engelse bureau Worthington een studie verricht die resulteerde in de aanwijzing

van verschillende zones voor hoogbouw, waarbij elke zone een eigen hoogtelimiet kreeg toegewezen. De zones die in economisch opzicht tot de functionele hoofdstructuur van de stad behoren (Coolingsingel, Weena) kregen in deze benadering de ruimte voor de hoogste gebouwen; langs de rivier wordt een bescheidener vorm van hoogbouw geadviseerd. Hoogbouw wordt hier uitdrukkelijk ingezet om reeds bestaande of gewenste hoofdstructuren van de stad te benadrukken.

In Den Haag zijn uitgebreide studies verricht naar de combinatie van potentiële hoogbouw in het stadscentrum (met name op de plek van het zogenaamde Wijnhavenkwartier) met het historisch stadsbeeld van Binnenhof, Lange Voorhout en omgeving. Deze studies gaan ervan uit dat een historisch stadsbeeld niet per se een groot en hoog bouwvolume in de directe omgeving uitsluit. De studies proberen aan te geven tot welke mate beide zaken met elkaar zijn te combineren en (door het voeren van een publiek debat erover) acceptabel zijn.

Daarbij zijn geen absolute maatstaven te geven. In Parijs werd in de jaren vijftig besloten nieuwe groot-schalige bouwvolumes vooral te stimuleren en concentreren in La Défense, waar nieuwe initiatieven niet alleen geëquipeerd werden met speciale voorzieningen als snelle metroverbindingen en aansluitingen op de snelweg, maar ook onderdeel werden van de ruimtelijke hoofdstructuur van de stad, door La Défense in het verlengde van de as Louvre-Champs Elysées-Arc de Triomphe te situeren. Hoewel dit een prachtig voorbeeld is van een combinatie van oude en nieuwe hoofdstructuur, handhaving van cultuur-historisch erfgoed met radicale modernisering en een nieuwe centraliteit op regionale schaal met aandacht voor details, is nog niet gezegd dat Parijs als een model voor andere steden moet gelden. Eerder is het zo dat Parijs een specifieke oplossing laat zien voor thema's die overal spelen.

Masterplan Kop van Zuid, Rotterdam (1989).

Tot slot: de complexiteit van de stedelijke en regionale schaal

Resumerend kunnen we zeggen dat er sinds 1980 sprake is van een proces waarin een draad weer wordt opgepakt van thema's die ook van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw een belangrijke rol speelden: het ontwikkelen van een spanningsvolle relatie met het landschap, het vormgeven van netwerken van openbare ruimte als dragers van een culturele identiteit en de aandacht voor het stadsbeeld als het beeld van het gehele stedelijke bouwwerk. Er is echter een belangrijk verschil met de voorgaande perioden. Uiteraard verschillen de aard van het landschap, de typen van openbare werken en de aard van de bebouwing. Maar belangrijker nog is een algemene aandacht en waardering voor de complexiteit van de stedenbouwkundige structuren op de schaal van de stad en de regio.

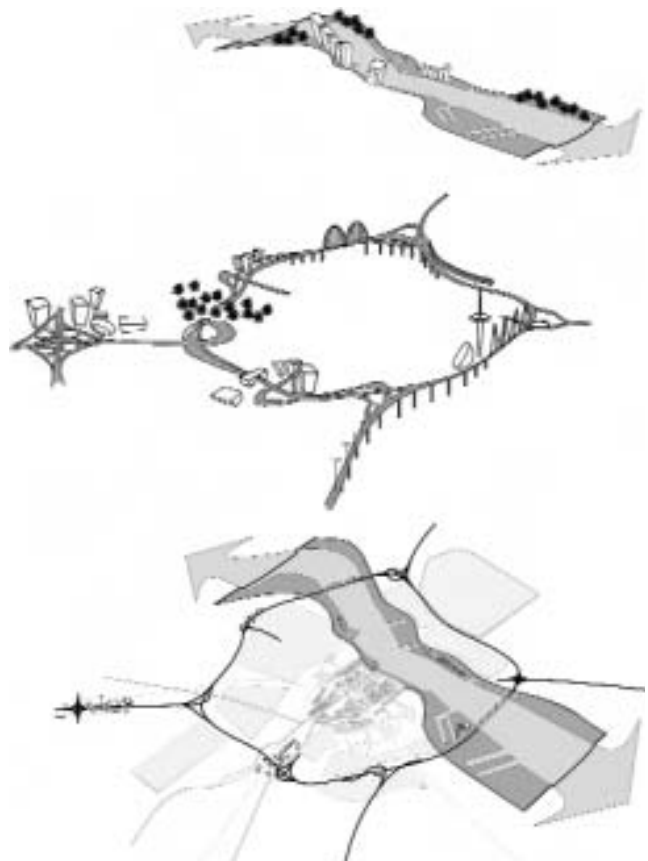
In de voorgaande periode is steeds sprake van eenduidige ideaalconcepten. Zowel in de zeventiende als in de negentiende eeuw en bovenal in de twintigste eeuw werd gezocht naar ideaaltypische concepten. Weliswaar moesten die in concrete situaties steeds aangepast worden aan lokale territoriale en maatschappelijke condities, het streven was erop gericht dat ideaalconcept zoveel mogelijk te realiseren en lokale omstandigheden in te passen.

Eind twintigste eeuw staat het ruimtelijk ontwerp op het schaalniveau van stad en regio vooral in het teken van een toenemend bewustzijn van de complexiteit van het stedelijk landschap. Ontwerpers zijn op zoek gegaan naar methoden en concepten die enerzijds die complexiteit geen geweld aandoen – die is immers de essentiële conditie voor wat we stedelijkheid zijn gaan noemen – maar anderzijds wel hoofdlijnen, structuren en nieuwe perspectieven in die complexiteit aanbrengen. Begin eenentwintigste eeuw leven we in een periode waarin wel een zekere consensus is over het bestaan van de complexiteit van het stedelijk landschap en de noodzaak daar rekening mee te houden, maar waarin vooralsnog weinig overeenstemming is over de omgang met die complexiteit en het uitzetten van nieuwe richtingen en perspectieven.

Twee ontwikkelingen zijn illustratief: de herziening van de Wet op de Ruimtelijke Ordening, waarmee het kabinet al enige jaren doende is en die nog wel enige jaren zal duren, en de gebeurtenissen rond de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening, die politiek schipbreuk heeft geleden. Beide zaken vormen een diametrale tegenhanger van de situatie in de jaren zestig, toen de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening en de Wet op de Ruimtelijke Ordening tot stand kwamen

Begin eenentwintigste eeuw leven we in een periode waarin wel een zekere consensus is over het bestaan van de complexiteit van het stedelijk landschap en de noodzaak daar rekening mee te houden, maar waarin vooralsnog weinig overeenstemming is over de omgang met die complexiteit en het uitzetten van nieuwe richtingen en perspectieven.

De stad van de eenentwintigste eeuw, verstedelijking van landschappelijke en infrastructuurlijke elementen.

en de uitdrukking vormden van een brede consensus in de toenmalige wereld van ontwerpers, planologen en bestuurders. In de voorstellen voor de nieuwe wet op de RO worden het structuurplan en streekplan als formele plandocumenten afgeschaft en vervangen door strategische structuurvisies, wat gezien kan worden als een formalisering van een praktijk die sinds de tweede helft van de jaren tachtig is ontwikkeld in diverse steden. In de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening zijn nieuwe concepten voor stedelijke samenhang en voor de verhouding tussen stad en open landschap geformuleerd met begrippen als stedelijke netwerken en rode en groene contouren. Beide begrippen zijn echter zo abstract dat ze niet tot nieuwe heldere ruimtelijke concepten leiden. Het omgekeerde van stedelijke netwerken, de netwerkstad, is in de recente stedenbouwkundige en planologische literatuur een veelvuldig gebruikt begrip, waarbij vooral opvalt dat er veel verschillende interpretaties en betekenissen in omloop zijn.

Dit alles betekent echter niet dat het niet meer mogelijk en zinvol zou zijn om op het schaalniveau van stad en regio betekenisvolle ontwerpen te maken. Integendeel, de ervaringen van de laatste decennia laten juist de continuïteit zien van een aantal thema's die, mits zorgvuldig behandeld en toegepast, van betekenis zijn voor een culturele dimensie in het ontwerp van stad en land. Van belang is deze thema's in een historisch perspectief te plaatsen, waarmee aan de orde kan worden gesteld waarom bepaalde aspecten of elementen voor de toekomst een culturele dimensie kunnen hebben.

Samengevat zijn deze thema's:

- *continuïteit en transformaties van de ruimtelijke hoofdstructuur*: de voorbeelden van Groningen (stadsmarkeringen), Rotterdam (Erasmusbrug), Parijs (de as Louvre-La Défense) zijn verschillende uitwerkingen en interpretaties, maar stellen hetzelfde thema aan de orde, namelijk de betekenis van een nieuwe ruimtelijke hoofdstructuur in de stad in relatie tot een al lang bestaande, historische hoofdstructuur;
- *continuïteit en transformatie van de relatie tussen stad en landschap*: de voorbeelden van Breda, Haagse Beemden, Groen-Blauwe Slinger, Landstad Deventer zijn voorbeelden van een nieuw type verstedelijking en een nieuw type inpassing van het landschap in het verstedelijkingsconcept op basis van een zorgvuldige analyse van de historische ontwikkeling van dat landschap en het benoemen van die elementen en aspecten die een waardevolle rol kunnen spelen in het verstedelijkingsconcept;
- *structuur en vormgeving van het netwerk van openbare ruimten met bijzondere aandacht voor open-*

bare werken op speciale, strategische locaties: vooral in het Nederlandse stadslandschap spelen bruggen, dijken, kaden, maar ook steeds meer verkeerspleinen, spoorwegviaducten en sluizencomplexen een prominente rol in het stadsbeeld;

– *continuïteit en transformatie van het stadsbeeld*: met name de (veranderende) rol van de bebouwing in het stadsbeeld, waarbij het stadsbeeld als een compositie kan worden gezien met een specifieke structuur, accenten, maten en schaal, waar in de loop der tijd veranderingen kunnen optreden, maar waar ook van aangegeven moet kunnen worden in hoeverre het stadsbeeld in de loop der tijd door continue aspecten wordt bepaald en welke aspecten juist veranderlijk en dynamisch zijn. Het meest expliciete publieke debat over dit thema in de laatste jaren is gevoerd naar aanleiding van de herbouw van het World Trade Center in New York: de aanslag op het WTC was niet alleen een aanslag op een gebouwencomplex waar veel mensen werkten, maar meer nog op een cruciaal deel van een stadsbeeld dat wereldwijd een culturele betekenis had als een model van de moderne westerse stedelijke samenleving van het eind van de twintigste eeuw. Het debat over de herbouw van het WTC is vooral een debat over de vraag of het voormalige stadsbeeld hersteld moet worden of juist fundamenteel veranderd;

– *door de schalen heen ontwerpen*: wanneer een element op de schaal van stad en regio een betekenis krijgt als cultureel waardevol element, dan heeft dat vooral met de concrete fysieke verschijningsvorm te maken. Dit betekent dat ook bij het ontwerpen van nieuwe structurele elementen al heldere ideeën moeten bestaan en voorstellen moeten worden gedaan voor de concrete uitwerking op een lager schaalniveau. Kortom, essentieel in het ontwerp op de schaal van de stad en de regio is het stadsontwerp, als een symbiose tussen utilitaire techniek, ruimtelijke hoofdstructuur en culturele betekenisgeving, met een voortdurende wisselwerking tussen schaalniveaus in het ontwerp.

Verguisd om zijn eentonigheid, anonimiteit en problematische openbare ruimte, geroemd om zijn helderheid, degelijkheid en genuanceerde ontwerp: de met een combinatie van haast en trots gebouwde naoorlogse woonwijk heeft vrienden en vijanden. Heiligverklaring noch verkettering helpen echter om de nodige vernieuwing van deze wijken van de grond te krijgen. Het gaat om de vraag in hoeverre de aanwezige kenmerken en eigenschappen van de naoorlogse wijken een bron vormen voor de transformatie van diezelfde woonwijken. Een nieuwe start moet worden gemaakt, een nieuw programma moet worden toegelaten, maar als het even kan zonder het beste van de authentieke karakteristiek van de wederopbouw prijs te geven.

De naoorlogse wijk kent doorgaans een sterke samenhang tussen de verschillende schaalniveaus. Via een getrapte reeks van buurt, wijk, stadsdeel, maakt de woning onderdeel uit van de stad, de mens van de stadsbevolking, de tuin van het stadspark. Oplossingen kunnen daarom niet alleen worden gerealiseerd op het schaalniveau waarop de problemen zich manifesteren, maar moeten soms buiten de wijk worden gezocht.

Sjoerd Cusveller en Stefan Gall laten zien dat er voor de vernieuwing van de naoorlogse wijken een rijk palet aan oplossingen ligt tussen grootschalige sloop en minutieuze restauratie. Zij pleiten ervoor de opgave op diverse schaalniveaus te beschouwen en analyse en ontwerp elkaar te laten versterken. Aan de hand van praktijkvoorbeelden laten ze zien dat geen opgave gelijk is en per geval een passende ontwerpstrategie moet worden geformuleerd. Over invoegen, upgraden, wissen en zoek-en-vervang: een tournee langs verouderde en vernieuwende visies op de ontwikkeling van de naoorlogse stad.

Over culturele planologie in de naoorlogse stad

Sjoerd Cusveller en Stefan Gall
m.m.v. Ingeborg van Lieshout

**Emmen, Emmerhout:
subtiel onderscheid
tussen het verschillende
gebruik van de openbare
ruimte door middel van
'objets trouvés', hoogte-
verschillen, bestrating
en beplanting.**

Vernieuwen in de naoorlogse stad

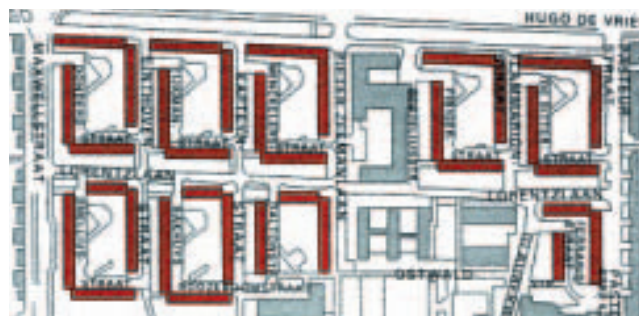
Over rationaliteit en nuance

De transformatie van de naoorlogse wijken krijgt in zijn algemeenheid weinig politieke aandacht. De aandacht die er is, gaat voornamelijk uit naar de sociaal-culturele problematiek of naar vraagstukken van volkshuisvestelijke aard. In de kringen van de ruimtelijke ontwerpers is de aandacht daarentegen enorm. Vanuit de geschiedenis van de stedenbouwkunde is dat goed te begrijpen. De naoorlogse stedenbouw laat een volledige emancipatie van het vakgebied zien. Een emancipatie waarin eerdere ervaringen, studies en experimenten tot volle wasdom komen in de geweldige opgave van de wederopbouw van Nederland. Wellicht kunnen we hier spreken van de eerste bloeiperiode van de moderne stedenbouw. Onderzoek, ruimtelijke compositie, infrastructuur, openbaar groen, voorzieningen, volkshuisvesting, recreatie en bedrijvigheid worden eigenlijk voor het eerst in een ontwerp met elkaar in een samenhang gebracht. En dat alles met een enorm optimisme en geloof in een betere wereld.

Voor een groot deel ligt in dat samenhangende ontwerp ook de betekenis van de naoorlogse woonwijken. Het is meestal niet de architectuur van de woningen of het beeld van de wijk wat zo inspirerend is. De architectuur heeft een hoog gehalte aan braafheid, waarin alleen voor de goede beschouwer verfijnde detailleringen of een bijzonder bouwsysteem te herkennen valt. De aanleg van de wijk duurde vaak langer dan het ontwerp kon verdragen en toont de sporen van verschillende opeenvolgende inzichten. De betekenis schuilt eerder in de zorgvuldigheid van het ruimtelijk ontwerp, waarin de verschillende schaalniveaus op elkaar worden betrokken, de grote aandacht waarmee de buitenruimte in samenhang met de woningen is ontworpen, de precisie van de verkaveling en de trefzekerheid van de compositie. De naoorlogse stad laat een zeldzame combinatie van rationaliteit en nuance zien.

Illustratief voor die rationaliteit en nuance is bijvoorbeeld de buurt Frankendaal in Amsterdam. De duplexwoningen die hier vlak na de oorlog zijn gebouwd, zijn architectuurhistorisch gezien niet echt bijzonder. Ook het plan voor de buurt zelf is geen stedenbouwkundig schoolvoorbeeld, maar eerder het resultaat van de pragmatiek van de naoorlogse bouwopgave. De betekenis van Frankendaal schuilt in de verkaveling, een baanbrekende variatie op de modernistische strokenbouw in de vorm van haken en hoven. De grote zorgvuldigheid van de inrichting van de hoven, waarin toegang tot de woningen, een weg, een gemeenschappelijke tuin en privé-tuinen

De naoorlogse stedenbouw laat een volledige emancipatie van het vakgebied zien.

Frankendaal

Emmen, Angelslo: het groengebied wordt begrensd door de achtergevel en niet door de erfafscheiding. De achtertuin maakt niet feitelijk, maar wel qua beeld deel uit van het groengebied.

een plek vinden, is zichtbaar in de beplanting die de hoven vormt tot een samenhangende ruimte. De rationaliteit van de verkaveling gaat samen met de nuance van de inrichting van de buitenruimte.

De eerste vernieuwingen

Bij de stadsvernieuwing van de negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse wijken zijn typologische vernieuwingen op het niveau van de woning en het traditionele gesloten bouwblok meestal voldoende om de verouderde wijken een nieuw perspectief te bieden. De stadsvernieuwingswijken zijn overzichtelijk door een helder onderscheid tussen de openbare ruimte van de straat en het private domein op de binnenterreinen. Het resulterende gesloten stadsbeeld van straten en pleinen is erg herkenbaar. De stedenbouwkundige ingrepen in de stadsvernieuwingswijken betreffen vaak de aanleg van een nieuwe straat of een nieuw plein, op basis van een analyse van het bestaande stratenpatroon en de wetmatigheden daarvan. Het ritme van de voormalige kavelsloten, eens als eigendomsgrenzen bepalend voor de morfologie van de stadsvernieuwingswijken, blijkt voldoende neutraal om de stedenbouwkundige veranderingen op te nemen.

De eerste operaties in de naoorlogse stad in de jaren tachtig zijn gebaseerd op de in de stadsvernieuwingswijken beproefde denkbeelden en methoden. Denkbeelden, waarbij het idee-fixe van het gesloten stadsbeeld dominant is. Methoden die zich concentreren op lokale, vooral architectonische oplossingen. Het grote verschil is de inzet van de veranderingen. Gaat het in de stadsvernieuwing stedenbouwkundig gezien met name om opheffen van tekorten aan openbare ruimte, in de naoorlogse wijken gaat het vooral om het opheffen van het overschot aan openbare ruimte.

Bij de speurtocht in de stad naar bouwlocaties valt het oog al snel op de riante hoeveelheid open, groene ruimte in de naoorlogse stad. Soms zijn het reserveringen voor wegen of gebouwen die nooit zijn gerealiseerd, soms zijn het locaties van gebouwen of voorzieningen die hun draagvlak verloren hebben, soms zijn het de groengebieden zelf, soms zijn het de ruime profielen van de infrastructuur die op hun verdichtingsmogelijkheden worden onderzocht. De verdichtingsvoorstellen hebben, onder het te prijzen mom van een efficiënt gebruik van de stedelijke ruimte, met name als inzet de naoorlogse wijken om te vormen tot het herkenbare gesloten stadsbeeld van

straten en pleinen. In één en dezelfde beweging wordt het onderscheid tussen de private buitenruimte en de openbare ruimte versterkt en de tussenlaag van collectieve buitenruimten of de gemeenschappelijke tuinen verwijderd.

In het midden van de jaren tachtig zijn er pogingen ondernomen om de bestaande open bouwwijze en het gewenste gesloten stadsbeeld met elkaar te verzoenen door bemiddelende, of meerduidige gebouwen. Een voorbeeld hiervan vinden we langs de Johan Huizingalaan, een hoofdstraat in Amsterdam-West.¹ De nieuwbouw langs de Huizingalaan is één van de wanden van een nieuw plein bij het aanwezige winkelcentrum. Vier blokken met vrije sectorappartementen staan haaks op de straat en refereren aan de open bouwwijze in de omgeving. De kopse kanten van de blokken hebben een voorgevel met hoofdentree aan de Huizingalaan. Ze zijn aan elkaar geschakeld door een halfverdiepte parkeergarage met eengezinswoningen er bovenop, waardoor een continue straatwand ontstaat. Tussen de vier blokken is de resterende ruimte ingeplant als groengebied.

De relatie tussen de blokken, hun ontsluitingssysteem en het groengebied is minimaal, ook door de ongenaakbare architectuur. *'Het wonen rond een hof als uitdrukking van de 'wijkgedachte' – fraai vormgegeven in de jaren vijftig blokken naast het plan – heeft plaatsgemaakt voor een grotendeels interne infrastructuur.'*² Met andere woorden, er lijken grenzen te zijn aan bemiddelende of meerduidige verkavelingsvormen. Het project langs de Huizingalaan heeft een duidelijke werking gekregen in de stedelijke context van het nieuwe winkelplein, maar de dichtheid is te hoog voor het open karakter van de achterliggende tuinstedelijke context. De schaal van het openbaar groen is daarbij te gering om er een collectieve betekenis aan te kunnen geven.

De verdichtingsvoorstellen baseren zich op een ander stedenbouwkundig model dan de wijken waarin de verdichting plaatsvindt. We zien hier een fascinerend haasje-over springen van de geschiedenis. In de jaren zestig zouden de stadsvernieuwingswijken nog moeten wijken voor op het modernisme gestoelde stedenbouwkundige modellen. Grote maatschappelijke weerstand heeft dit kunnen tegenhouden. Een kleine twintig jaar later zouden de modernistische uitbreidingswijken getransformeerd moeten worden volgens de stedenbouwkundige modellen die we in de stadsvernieuwingsgebieden aantreffen. De gedeeltelijke uitvoering daarvan heeft zelden geleid tot de gewenste verbetering of verrijking. En vandaag de dag lijkt de suburb het stedenbouwkundig model te zijn waarnaar de naoorlogse stad moet worden omgevormd.

Bij de speurtocht in de stad naar bouwlocaties valt het oog al snel op de riantе hoeveelheid open, groene ruimte in de naoorlogse stad.

(boven en links)
Kees Rijnboudt, woning-
bouw Johan Huizinga-
laan, Amsterdam (1986-

1990): verzoening van open
bouwwijze en gesloten
stadsbeeld.

De huidige opgave

Een succesvolle herstructurering van de naoorlogse wijken begint met een herkenning van haar speciale kenmerken en eigenschappen, en aansluitend met het formuleren van de opgave als vooral een stedenbouwkundige opgave. De belangrijkste kenmerken van de naoorlogse wijken liggen immers in de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus en de samenhang tussen de beplanting en bebouwing. En het ontwerpen van samenhang is bij uitstek het terrein van de stedenbouwkunde.

Als de bijzondere kenmerken niet herkend worden of niet (meer) aanwezig zijn, dan is het wellicht de dapperste daad om de wijk integraal te slopen en opnieuw te beginnen volgens het beste van de huidige inzichten. Worden de kenmerken daarentegen wel herkend, dan is het de vraag in hoeverre ze het gewenste veranderingsproces kunnen sturen.

De opgave van de herstructurering van de naoorlogse wijken staat daarmee uitdrukkelijk in het licht van het verleden. Het gaat niet simpel om aanpassen van meer of minder versleten stadsdelen aan de veranderende vraag uit de samenleving of aan de huidige inzichten. Nee, het gaat om de vraag in hoeverre de aanwezige kenmerken en eigenschappen van de naoorlogse wijken een bron vormen voor de

transformatie van diezelfde woonwijken. En daarmee is de opgave een culturele opgave geworden.

De ruimtelijke problematiek van de naoorlogse wijken is uitermate complex. Deze ligt niet enkel op het niveau van de woning of het bouwblok zoals bij de stadsvernieuwing, maar strekt zich uit over de gehele naoorlogse stad. Het gebruik van de buitenruimte is veranderd, de positie van de wijken in het stedelijk netwerk is veranderd, de intensiteit van de infrastructuur is veranderd, de samenstelling en aard van de bevolking zijn veranderd, de voorzieningenstructuur is veranderd, de reputatie ten opzichte van andere stadsdelen is veranderd. In feite zijn de wijken in de naoorlogse stad ontworpen voor een andere manier van leven, voor een ander gebruik, voor een samenleving die niet meer bestaat, of in elk geval niet meer vanzelfsprekend is. Daarnaast is de buitenruimte niet eenduidig in zijn functionaliteit en kent vele nuances tussen het privé-domein en de openbare ruimte. Het stadsbeeld kenmerkt zich door een dynamische compositie, waar pleinen en straten geen eenduidige begrippen meer zijn.

De complexiteit van de ruimtelijke opgave in deze wijken komt direct naar voren bij een van de meest voor de hand liggende strategieën: de zoek-en-vervangopdracht.³ Op het moment dat een woongebouw niet meer beantwoordt aan de vraag op de woningmarkt, is het slopen en vervolgens vervangen door woningen die beter in de markt liggen het eerste waar de eigenaar aan denkt. Op het eerste gezicht is het ook de meest eenvoudige strategie. Op ongeveer hetzelfde grondvlak als de oorspronkelijke bebouwing worden nieuwe woningen gebouwd. Zonder structurele veranderingen in de woonwijk aan te brengen wordt een grotere differentiatie in het woningaanbod verkregen. In de naoorlogse stad zijn dan ook vele voorbeelden van deze aanpak te zien. Vooral de vervanging van portieketagewoningen door grondgebonden woningen is een veelvoorkomende ingreep.

Het vervangen van woongebouwen door nieuwe woningen op min of meer hetzelfde grondvlak is op het eerste gezicht een risicoloze aanpak, waarbij de stedenbouwkundige opzet volledig in tact blijft. Vaak verandert echter de typologie van de gebouwen, waardoor de verhouding tot de buitenruimte verandert. Een gemeenschappelijk groengebied wordt bijvoorbeeld opgedeeld in particuliere tuinen. Of de woongebouwen krijgen een duidelijke voor- en achterkant. De typologische veranderingen hebben een effect op de stedenbouwkundige opzet.

Neem bijvoorbeeld de aanpak van de bebouwing rond de Winkelstede in de wijk Bouwlust in Den Haag Zuidwest.⁴ Blokken met etagewoningen staan in dit

De schijnbaar eenvoudige
zoek-en-vervangstrategie
resulteert in een andere
verhouding tussen woning
en stad en een andere
verhouding tussen woning
en buitenruimte.

bescheiden project loodrecht op de straat. De speciaal vormgegeven kopse kant geeft de blokken een voor-gevel aan de straatzijde. Tussen de blokken liggen collectieve groengebieden, waarin ook toegangen tot de verticale stijgpunten liggen. Het ritme en tegelijkertijd de transparantie van de blokken vormen de belangrijkste kenmerken. Het ritme heeft een werking op een hoger schaalniveau, namelijk de doorgaande straat. De transparantie heeft een werking op een lager schaalniveau, namelijk de zichtbaarheid van een winkelstrip aan de parallelstraat. De winkelstrip op zijn beurt verbindt op hoger schaalniveau twee grotere winkelconcentraties met elkaar.

De wegwijzende winkelstrip en bouwtechnisch ver-

**Winkelstede Den Haag,
oude en nieuwe situatie**

sleten etagebouw hebben hier plaatsgemaakt voor grondgebonden woningen en maisonnettes. De aanwezige verkaveling is hierbij vrijwel intact gelaten. De belangrijkste verandering is het vervangen van de repetitie van dezelfde blokken met hun gemeenschappelijke groengebied door een andere typologie, de eengezinswoning aan een woonstraat. De winkelstrip is vervangen door een lineair blok met maisonnettes. Verder is het park achter de voormalige winkelstrip toegankelijk gemaakt door middel van een opening in de nieuwe bebouwing. De woonstraat in het verlengde van de opening naar het park is in maat en inrichting bijzonder gemaakt. Hiermee is een nieuw element toegevoegd aan de oorspronkelijke verkaveling, een potentiële verrijking.

Op het eerste gezicht bestaat de transformatie uit een eenvoudige vervanging. De typologische veranderingen zijn echter zo groot, dat de vraag aan de orde komt of het behoud van de verkaveling nog wel relevant is. Of preciezer geformuleerd, of de kenmerken en eigenschappen van de verkaveling door de typologische veranderingen niet zodanig zijn getransformeerd, dat er in feite van een nieuwe verkaveling sprake is. Die vraag is alleen te beantwoorden door op een ander schaalniveau naar de zoek-en-vervangingreep te kijken. De repetitie van de koppen van de etagebouw vormden een straatwand die de straat een zekere betekenis verleende. Die architectonische expressie op een groter schaalniveau is nu verdwenen. Door het verdwijnen van de winkels is ook de functie als verbindend element verdwenen. En het privatiseren van de groene ruimte beperkt de transparantie van de verkaveling en laat het niveau van het collectieve groen verdwijnen.

De schijnbaar eenvoudige zoek-en-vervangstrategie resulteert in een andere verhouding tussen woning en stad en een andere verhouding tussen woning en buitenruimte. Dat zelfs bescheiden ingrepen aanzienlijke gevolgen kunnen hebben voor de stedenbouwkundige kwaliteit, geeft aan hoe complex de ruimtelijke opgave in de naoorlogse wijken is. In het vervolg van dit essay zullen we diverse andere ontwerpstrategieën aan de orde stellen. Maar eerst gaan we dieper in op de culturele waarden die bij de vernieuwing van de naoorlogse stad in het geding zijn. Welke culturele waarden zijn dat, hoe hebben ze een ruimtelijke uitdrukking gekregen en hoe gaan ontwerpers daarmee om?

Kenmerken en betekenis

Diversiteit aan naoorlogse wijken

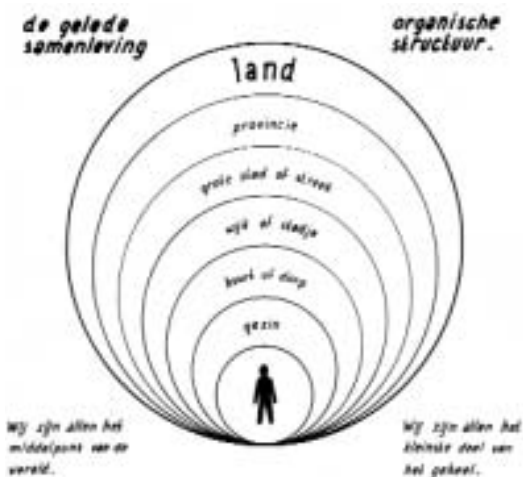
Het benaderen van de transformatie van de naoorlogse wijken als een culturele opgave is een eerste en belangrijke stap. De vraag naar de culturele waarden van de naoorlogse stad is echter geen simpele. Het naoorlogse stedelijke gebied is niet in zijn totaliteit vanuit dezelfde denkbeelden en standpunten vormgegeven, laat staan met dezelfde ontwerpmiddelen. Pendrecht in Rotterdam, Moerwijk in Den Haag, Heuvelkwartier in Breda, Angelslo in Emmen, Sloterpolder in Amsterdam, Thamerdal in Uithoorn, Soesterkwartier in Amersfoort, Cranevelt in Arnhem, Klein Driene in Hengelo, Babberspolder in Vlaardingen, Holtenbroek in Zwolle, Kerckebosch in Zeist, zij hebben allemaal een eigen vocabulaire, meer of minder contextueel, meer of minder eigenzinnig. Zelfs de gangbare tweedeling tussen 'modern' en 'traditioneel' is achterhaald en biedt nauwelijks een bruikbare ingang om grip te krijgen op de vorm van de naoorlogse stad. De tegenstelling tussen een open bouwwijze met gebouwen in een vrije positie op het maaiveld en een gesloten bouwwijze met gebouwen aan een rooilijn langs de straat is alleen in de meest extreme gevallen houdbaar. In de praktijk zijn er vele interessante tussenvormen. De tijdsperiode en het feit dat er sprake is van aanwijsbare auteurs lijken de enige gemene delers te zijn.

Als stedenbouw in de naoorlogse stad ergens over gaat, dan is het wel over het geven van een plaats aan de stedeling, en het vormgeven van de verhouding tussen de schaal van de woning en de schaal van de stad, tussen boom en park en alle schaalniveaus die daartussen liggen. Vlak na de Tweede Wereldoorlog verschijnt het roemruchte boek *De stad der toekomst* van *De toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. In deze publicatie is de wijkgedachte geformuleerd als een hiërarchisch model, waarin de sociaal-culturele organisatie en de ruimtelijke organisatie van de moderne stad samenvallen. Het is deze wijkgedachte die het denken over de stadsvorm tot diep in de twintigste eeuw heeft vastgenageld. Via een getrapte reeks van buurt, wijk, stadsdeel, maakt de woning onderdeel uit van de stad, de mens van de stadsbevolking, de tuin van het stadspark.

Naast deze strikt hiërarchische benadering ontwikkelen met name de Nederlandse vertegenwoordigers in het architectenplatform Team X meer genuanceerde denkbeelden over de inrichting van de naoorlogse stad. Zij leggen de nadruk juist op de dubbelzinnigheid van ruimtelijke relaties en op de

De waarde van een wijk, maar ook van een gebouw, wordt in belangrijke mate bepaald door de mate van aanpasbaarheid. Zolang de wijk een verandering van gebruik kan opnemen, is een meer of minder ingrijpende, fysieke transformatie onnodig.

De wijkgedachte geïllustreerd: de geleding van de maatschappij.

raakpunten en overlappings van ongelijksoortige elementen. Het bekende motto 'van stoel tot stad', gaat niet over de getrapte reeks, maar over de observatie dat het kleinste onderdeel óók en tegelijkertijd een onderdeel is van een groter geheel. Een boom in de tuin is niet alleen een boom in de tuin, maar ook een onderdeel van het aangrenzende parkje. Of, een ander voorbeeld, een woontoren markeert niet alleen een buurt, maar vormt met vier andere woontorens een centrumgebied. De herhaling van dezelfde elementen levert meer op dan de simpele som der delen. Vooral Jaap Bakema en Aldo van Eyck hebben deze opvattingen op een beeldende wijze tot uitdrukking gebracht.

Dit maakt de vernieuwing van de naoorlogse woonwijken tot een lastige opgave: de ingrepen op het ene schaalniveau hebben direct gevolgen voor het andere schaalniveau. Het vraagt groot inzicht en vakmanschap om de kenmerkende precisie en subtiliteit met dezelfde mate van precisie en subtiliteit te veranderen. Hierin onderscheidt de opgave in de naoorlogse stad zich ook fundamenteel van andere opgaven van stedelijke vernieuwing.

Bepalen van de culturele waarde

Het is goed mogelijk de architectuurhistorische betekenis van het naoorlogse bouwen in de breedste zin te formuleren, net zoals enige jaren geleden met het nationale Monument Inventarisatie Project is gebeurd voor de architectuur tussen 1850 en 1940. Op basis van criteria als uniciteit, voorbeeldigheid, stijlvastheid, inventiviteit en innovatie is het denkbaar de architectuurhistorische betekenis te formuleren. Tenminste, het is denkbaar om de betekenis van een project in de architectuurgeschiedenis te bepalen. Die betekenis is onlosmakelijk verbonden met dát moment in de geschiedenis. Nu ook de naoorlogse bouwproductie langzamerhand de monumentwaardige leeftijd bereikt, is een inventarisatie van de architectuurhistorische betekenis actueel. Op sommige plekken in Nederland vindt een dergelijke onderneming al plaats. Ongetwijfeld zal deze inventarisatie leiden tot het aanwijzen van een beperkt aantal voorbeeldige woonwijken tot monument, of misschien wel beschermd stadsgezicht.

Dat betekent natuurlijk niet dat de resterende delen van de naoorlogse stad geen culturele waarden zouden hebben. Het aanwijzen van de architectuurhistorisch gezien belangrijkste gebouwen, ensembles en wijken ontslaat ons niet van de verantwoordelijkheid om voor elk te transformeren gebied de culturele waarden te bepalen. Culturele waardering is gebonden aan plaats, tijd en persoon en zal dus steeds blijven

veranderen. De vraag naar de culturele waarde van de naoorlogse stad is met andere woorden niet eenduidig te beantwoorden en is meer de vraag naar de mate waarin de culturele waarden van de naoorlogse bouwperiode worden herkend en erkend. Wat is de moeite van het behouden waard? Welke elementen kunnen geactualiseerd worden? Hoe kunnen nieuwe toevoegingen het elan van de stad verhogen?

Dergelijke vragen behoren tot het domein van het ruimtelijk ontwerp. In de plannen en het ruimtelijk ontwerp voor de herstructurering komt de waardering voor de naoorlogse stedenbouw letterlijk op de kaart te staan en wordt zo vanzelfsprekend onderwerp van debat. Een debat waarin economische waarden, architectuurhistorische waarden, emotionele waarden, toekomstwaarden, politieke waarden, pragmatiek en opportunisme afgewogen worden en een vorm van evenwicht bereiken. Het uiteindelijke plan vormt de neerslag van dat debat.

A. van Eyck, 'Tree is a leaf and leaf is a tree.'

J.B. Bakema, 'Het wijk-centrum niet als een klokhuis in een appel maar als pitjes in sinaasappel-partjes.'

Met enige bombast kunnen we stellen dat de maatschappij zelf uitmaakt wat zij cultureel waardevol acht en wat niet. En die opvattingen zijn uiterst beweeglijk. Onze interesse gaat uit naar die beweeglijkheid van opvattingen. Die zijn te traceren door te kijken naar de plannen die worden gemaakt voor de transformatie. Uit die plannen is af te lezen hoe het ontwerp omgaat met hetgeen ze aantreft, hoe de naoorlogse periode op waarde wordt geschat.

Er is een tweede aspect dat het bestuderen van

ontwerpen voor de transformatie de moeite waard maakt. De waarde van een wijk, maar ook van een gebouw, wordt in belangrijke mate bepaald door de mate van aanpasbaarheid. Zolang de wijk een verandering van gebruik kan opnemen, is een meer of minder ingrijpende, fysieke transformatie onnodig. Misschien moeten we zelfs de waarde van een wijk definiëren als de mate van veranderbaarheid. Hoe meer de wijk veranderingen in het gebruik kan opnemen, hoe meer van de fysieke structuur behouden blijft. De culturele waarde van de naoorlogse stad ligt in deze optiek besloten in de mate waarin de naoorlogse stad transformatieprocessen kan opnemen. Of, de culturele waarde ligt niet vast in een statische formulering, maar in de dynamiek van het stedenbouwkundige ontwerp.

Ontwerpstrategieën op schaal

In de volgende paragraaf zetten we een aantal ontwerpstrategieën naast elkaar die bij de vernieuwing van de naoorlogse wijken worden ingezet. Het is te zien als een speurtocht naar de verschillende manieren waarop de culturele waarden concreet gestalte krijgen. Aan de hand van de planbeschrijving en analyse van een aantal representatieve ontwerpen brengen we de ontwerpstrategieën in beeld. De beschrijvingen zijn geordend naar het schaalniveau waarop de transformatie betrekking heeft: stad-wijk, wijk en verkaveling. We gaan in elk geval in op drie aspecten, namelijk de positie in het stedelijke netwerk, de interne opbouw van de wijk en de verkaveling.

Aan deze opzet ligt de stelling ten grondslag dat het schaalniveau waarop de ontwerpingrepen plaatsvinden uiteindelijk doorslaggevend is voor het succes van de transformatie. Een goed ontwerp plaatst zich welbewust in de reeks van schalen tussen woning en stad, boom en park, en toont bewustzijn van de effecten die de transformatie heeft op hogere en lagere schaalniveaus.

Bijzondere aandacht wordt besteed aan de openbare en collectief gebruikte buitenruimte, als één van de belangrijkste bijdragen van de naoorlogse stad. Dat heeft te maken met een tweede stelling, namelijk dat de structuur, het ontwerp en de inrichting van de buitenruimte de belangrijkste locatiefactoren zijn voor een succesvolle herstructurering. Daarbij doelen we niet zozeer op de inmiddels weelderige beplanting, maar vooral op de genuanceerde samenhang tussen de bebouwing en de buitenruimte.

Ontwerpstrategieën

stad – wijk

Als eerste gaan we in op ontwerpstrategieën die zich weliswaar richten op verbetering van een naoorlogse wijk, maar waarbij de ingrepen het schaalniveau van de wijk overstijgen. Daarbij gaat het onder andere om veranderingen in de fysieke en functionele relaties van de wijk met aangrenzende wijken, centrumfuncties en het buitengebied. De omschrijving van de ontwerpstrategieën wordt afgewisseld met feitelijke informatie over de aangedragen voorbeelden.

Bilgaard, Leeuwarden

De ontwikkelingsvisie Noordrand Leeuwarden uit 2000 concentreert zich op het structurele niveau van de openbare ruimte in de naoorlogse woonwijk.⁵ Vooral het deel dat betrekking heeft op de wijk Bilgaard, een ontwerp van architectenbureau Van den Broek en Bakema uit 1959, bewijst hier de effectiviteit van het transformeren van de buitenruimte. De transformatie heeft een driedubbele inzet. Enerzijds vergroot zij de herkenbaarheid van de verschillende ruimtelijke eenheden uit het oorspronkelijke ontwerp, zij biedt door de herinrichting van de centrumzone een nieuwe identiteitsdrager voor de wijk als geheel en zij definieert opnieuw de samenhang met de omliggende stedelijke en landelijke gebieden. De transformatie, of de herdefinitie van de openbare ruimte biedt en passant ruimte voor het creëren van andere typen woonmilieus en een upgrading van het bestaande winkelcentrum.

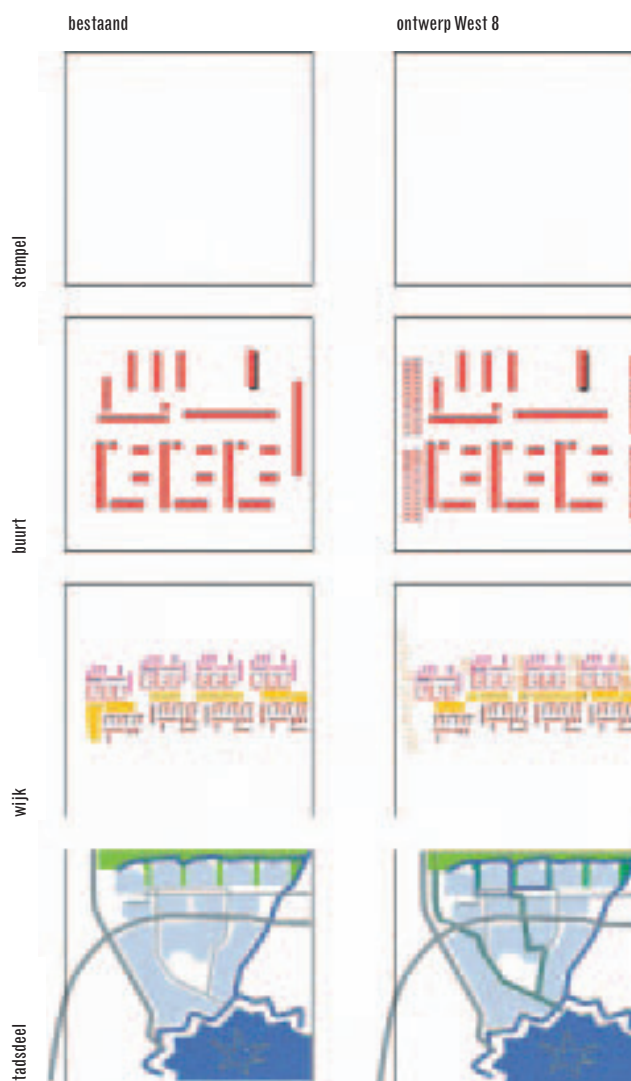
De ontwikkelingsvisie laat het oorspronkelijke plan voor het grootste deel intact en voegt er een laag aan toe. De verandering van de positie van Bilgaard in het stedelijke veld van Leeuwarden wordt herkend en op twee manieren gearticuleerd. Enerzijds door de bestaande ringweg om te vormen tot een *parklane*, zodat Bilgaard veel meer een geheel met de vooroorlogse stad vormt en niet meer met zijn achterkanten aan de ringweg ligt. Anderzijds door waterlopen in het landelijk gebied de wijk binnen te halen en tegelijkertijd routes naar buiten te door te trekken, zodat de wijk nauw met het landschap wordt verweven.

Bilgaard is geen wijk aan de rand van de stad meer, maar een schakel tussen de vooroorlogse stad en het landelijk gebied. Buitenstaanders hebben nu ook wat in de wijk te zoeken. Bijna zonder sloop- en nieuwbouw krijgt Bilgaard die nieuwe betekenis. In plaats van nieuwe woonmilieus te bouwen, hanteert het plan de strategie van het transformeren van de open (groene)ruimte tussen of naast de buurten. Dat

heeft twee evidente voordelen. Een aantal probleemvelden kan nu in relatie tot elkaar op wijkniveau aanpak worden: de infrastructuur, de concentratie dan wel spreiding van voorzieningen, de ruimtelijke compositie, nieuwbouwkavels, eventuele slooplocaties en het parkeren. Een tweede voordeel is dat de transformatie van de buitenruimte een helder kader schept, waarbinnen de transformatieprocessen van de buurten zich kunnen afspelen. De bestaande woonmilieus krijgen andere kenmerken en eigenschappen omdat hun setting verandert, terwijl de bebouwingstructuur hetzelfde blijft. Het plan heeft in dit opzicht nog wel veel te bewijzen. Het laat niet zien wat de effecten van de structurele ingrepen zijn op de schaal van de directe woonomgeving en haar buitenruimte.

De weinige sloop en nieuwbouw die plaatsvindt valt op, omdat de keuze voor sloop niet gemaakt wordt op basis van locatie of eigendomsverhoudingen, maar

Bilgaard, Leeuwarden

op basis van woonvorm. Eén woonvorm (etage-woningen) wordt over de gehele wijk vervangen door een andere woonvorm (eengezinshuizen). De ruimtelijke compositie van de wijk blijft zo behouden, alleen de samenstelling van de elementen van de compositie verandert.

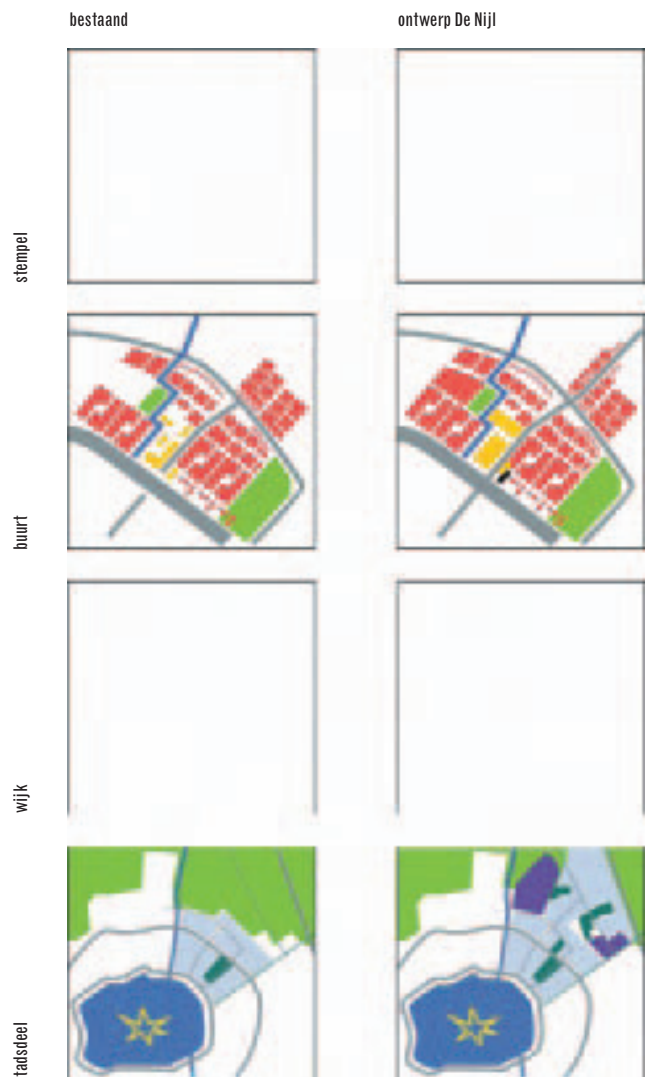
Zevenhuizen, Apeldoorn

De transformatie van de wijk Zevenhuizen in Apeldoorn maakt gebruik van de aanleg van de nieuwe woonwijk Zuidbroek om de wijk een positieve impuls te geven. De wijk doet zijn voordeel met zijn veranderde positie in het stedelijke netwerk. Deze strategie is er niet zozeer op gericht de naoorlogse wijk fysiek te transformeren, maar om zijn bestaansrecht te vergoten door de wijk te laten profiteren van nieuwe ontwikkelingen náást de naoorlogse stad. Profiteren in de zin van een verhoging van de reputatie, een verbetering van de positie in het stedelijke veld, nieuwe programmatische mogelijkheden en een vergroting van het draagvlak van de aanwezige voorzieningen. De kern van deze strategie ligt in de verkenning van de veranderingen in het stedelijke veld sinds de bouw van de wijk. Dat vraagt om een ontwerp onderzoek op een hoger schaalniveau dan dat van de wijk, waarin de kansen en mogelijkheden worden geformuleerd.

Deze ontwerpstrategie is nog niet veel toegepast. Een eerste aanzet is te vinden in Zevenhuizen. Aan de noordkant van deze wijk wordt de Vinex-wijk Zuidbroek gerealiseerd. Door deze wijk direct tegen Zevenhuizen aan te leggen en de structuren op elkaar aan te sluiten, ontstaat er opeens een totaal andere configuratie waar beide wijken van profiteren. De nieuwe wijk is een aanleiding om de verbindingen met het centrum te verbeteren. De Vinex-wijk kan profiteren van de aanwezigheid van bestaande voorzieningen. De bestaande voorzieningen op hun beurt profiteren van een groter draagvlak. De twee wijken samen bieden een uiterst gevarieerd woningaanbod. Met andere woorden, de transformatie van de naoorlogse wijk vindt plaats door de toevoeging van een nieuwe woonwijk en niet zozeer door fysieke ingrepen in de naoorlogse wijk zelf. Die is van voldoende waarde om behouden te blijven, of de noodzaak tot transformatie ontbreekt. Transformatieprocessen vinden alleen plaats op de overgangszones om de verbindingen tussen de bestaande en de nieuwe wijk te kunnen maken. Het winkelcentrum vormt hierbij de schakel tussen bestaand en nieuw en wordt op basis van die veranderde betekenis vernieuwd.

Door deze wijk direct tegen Zevenhuizen aan te leggen en de structuren op elkaar aan te sluiten, ontstaat er opeens een totaal andere configuratie waar beide wijken van profiteren.

Zevenhuizen, Apeldoorn

Wijk

Op het schaalniveau van de wijk zijn vele ontwerpstrategieën denkbaar. We illustreren er drie: verdichten door het opvullen van (vermeende) rest-ruimtes, het opwaarderen van het oorspronkelijke ontwerp, en het (gedeeltelijk) herverkavelen van de wijk op basis van een zorgvuldig gedefinieerd stedenbouwkundig sjabloon.

Dedemsvaartweg, Den Haag

Het invoegen is al vanaf de jaren zeventig een beproefde methode tot transformatie van de naoorlogse stad. Onder het mom van verdichtingsoperaties is de overvloedige openbare ruimte nagezocht op mogelijke bouwlocaties. En die locaties zijn ook gevonden. Vaak weinig doordacht is de grootste kwaliteit van de naoorlogse stad, namelijk de weldadige groene ruimte, opgeofferd aan woningbouw. Het invoegen vindt in latere jaren vooral plaats op terreinen die door een afnemend draagvlak hun functie verloren hebben: scholen, kerken, winkelcentra, sportvelden. De meeste invoegprojecten hebben een betekenis die de plangrenzen niet overstijgt. Op hun best zijn ze te zien als een vorm van acupunctuur voor de naoorlogse stad, die de differentiatie vergroot. Een uitzondering is het Dedemsvaartwegproject in Den Haag Zuidwest.

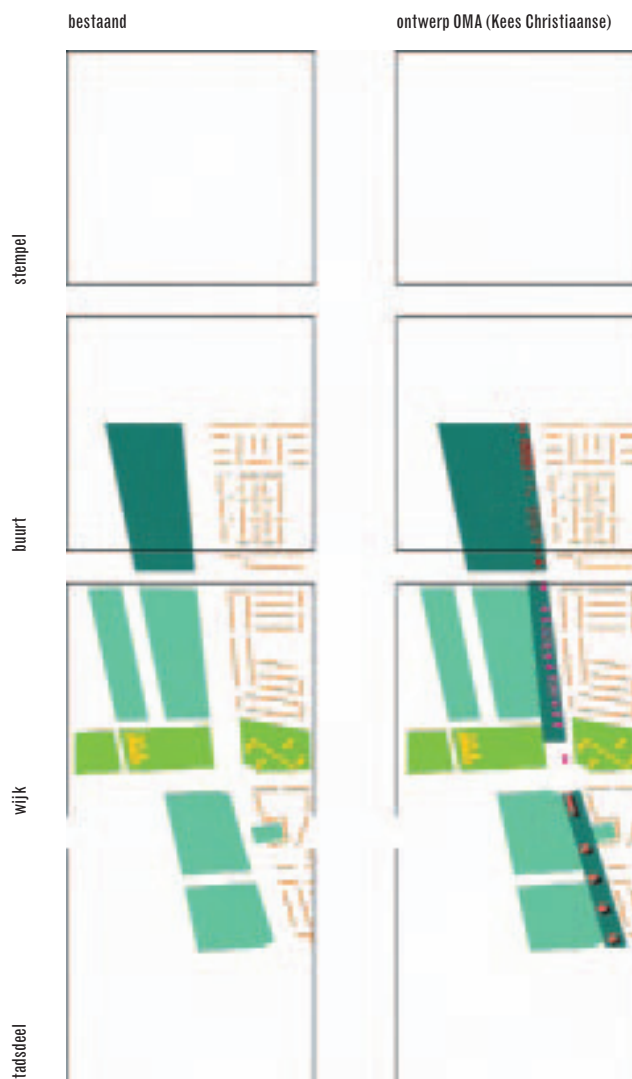
Het ontwerp voor de Dedemsvaartweg in het kader van het Haagse Woningbouwfestival uit 1988 past tot op zekere hoogte naadloos in de gangbare strategieën voor de aanpak van de naoorlogse woonwijken.⁶ De woningbouwverenigingen pakken in de jaren tachtig de sleetsheid van de woningen en de eenzijdigheid van de woningvoorraad energiek aan door middel van grootonderhoud en het bouwen van nieuwe en andersoortige woningen op de restruimten en kieren. De Dedemsvaartweg is zo'n restruimte, in de oorspronkelijke plannen van Dudok gereserveerd voor een brede verkeersweg.

De radicaliteit van het project voor de Dedemsvaartweg ligt dan ook elders, namelijk in de afmetingen. De afmetingen van 1.500 bij twintig meter maken het mogelijk een structurele ingreep voor Zuidwest te ontwerpen. De lange strip met zijn bonte verzameling woonvormen en woontypen is een herwaardering voor de zone van openbaar groen met sportvoorzieningen die Zuidwest doormidden knipt, als een bijzonder waardevol element in de wijk. De voorziene vijfhonderd woningen voegen een enorme variatie aan woonvormen, woningtypen en woonprijzen toe. Een nauwkeurige afstemming van de verschillende gebouwtypen op hun omgeving legt een verbinding tussen de bestaande woonbuurten en de groenzone,

en markeert de plekken waar de infrastructuur de groenzone doorsnijdt. De compositie van bebouwing ten opzichte van de aanwezige zichtlijnen zorgen ervoor dat de Dedemsvaartweg als structurerend element van Den Haag Zuidwest herkenbaar blijft. De groenzone en de sportvoorzieningen horen nu weer bij de wijk in plaats van te werken als een naar binnen geschoven stadsrand.

Het project beslaat zowel de schaal van het architectonische object, waarin geëxperimenteerd wordt met de spankracht van het architectonisch vocabulaire van het modernisme, als de schaal van Den Haag Zuidwest, die een nieuwe allure krijgt.

Dedemsvaartweg, Den Haag

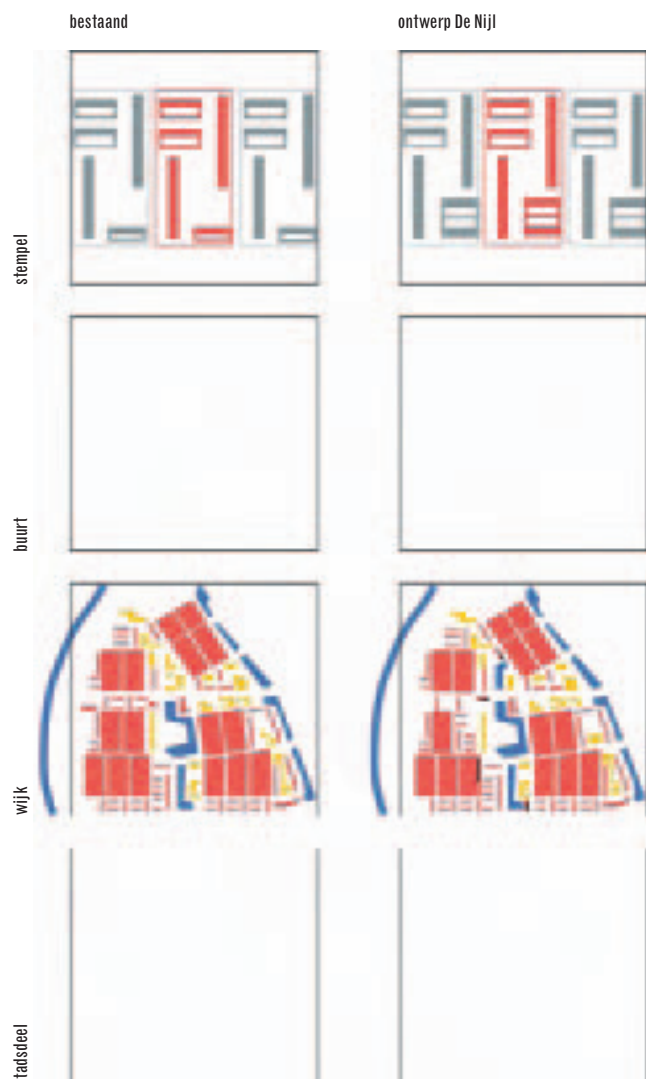
De Wijert, Groningen

De ontwerpstrategie van de Wijert gaat ervan uit dat het oorspronkelijke stedenbouwkundige ontwerp in principe robuust genoeg is om transformaties op te nemen. Een upgrade van het oorspronkelijke plan, waarbij weeffouten en versleten plekken eruit worden gehaald, blijkt vaak al voldoende om een groot deel van de ruimtelijke problematiek op te lossen. Een gedegen analyse en een respect voor het bestaande vormen de basis. De hele studie van de Wijert is te lezen als een speurtocht naar de stedenbouwkundige wetmatigheden, naar de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus. Eenmaal gevonden, kan binnen die wetmatigheden een transformatie plaatsvinden. Uit de studie spreekt een grote waardering voor opbouw van de Wijert in een reeks stempels en de marges daartussen en de compositie van de stempels. Op bijna chirurgisch niveau worden wijzigingen op het niveau van de stempels voorgesteld die recht doen aan de vraag (een gevarieerder woningaanbod). Door wat grotere ingrepen in de marges kan de stedenbouwkundige structuur worden verbeterd.

Drie nieuwe hoge woongebouwen markeren de hoofdstructuur, een nieuwe bebouwingstypologie vervangt de huidige garageboxen en de gedeeltelijke herinrichting van de gemeenschappelijke groengebieden vergroot de bruikbaarheid ervan. Tot op zekere hoogte is er sprake van simpele ingrepen. De vanzelfsprekendheid van de transformatie is echter gebaseerd op een diepgaande studie van de wijk, waardoor de transformatie trefzeker kan plaatsvinden. De trefzekerheid leunt op een definitie van het kleinste gemene veelvoud, de kleinste ruimtelijke eenheid waarbinnen de transformaties plaatsvinden – in dit geval het verkavelingstempel waaruit de Wijert is samengesteld – en de definitie van de grootste gemeenschappelijke deler, de ruimtelijke hoofdstructuur die verhelderd wordt.

Op bijna chirurgisch niveau worden wijzigingen op het niveau van de stempels voorgesteld die recht doen aan de vraag (een gevarieerder woningaanbod).

De Wijert, Groningen

Babberspolder, Vlaardingen

Uit de ontwerpstrategie van Babberspolder-Oost in Vlaardingen⁷ spreekt waardering voor de stedenbouwkundige structuur op wijkniveau. De infrastructuur, de groenstructuur en de ruimtelijke compositie blijven op hoofdlijnen gehandhaafd. Binnen deze kaders vindt een hernieuwde verkaveling plaats om op het niveau van de woonomgeving de wijk aan te passen aan de veranderende omstandigheden. De transformatie van de naoorlogse stad vindt in dit geval plaats binnen het sjabloon van het oorspronkelijke plan. Het definiëren en het bijwerken van het sjabloon vormen de belangrijkste ontwerpingsrepen. Een gedegen ontwerp-onderzoek naar het oorspronkelijke plan staat aan de basis van de formulering van het sjabloon als een afwisseling van groene wiggen en woonvelden. Het sjabloon is verder verfijnt door de ruimtelijke compositie van de groene wiggen en de woonvelden en ten slotte gecompleteerd door de belangrijkste weg door het plan, de Van Hoogendorpstraat, waar de meeste winkelvoorzieningen te vinden zijn.

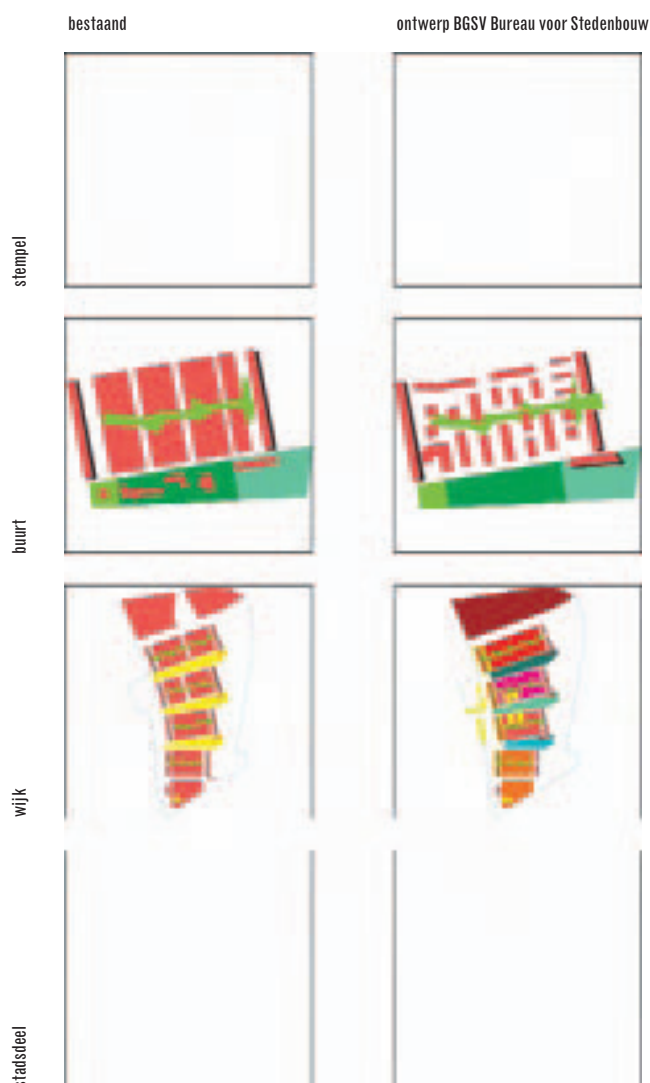
Het sjabloon heeft een maat, een schaal, een compositie en een richting. Op basis hiervan kan een transformatie plaatsvinden, waarbij het sjabloon als het ware de spelregels formuleert. Het sjabloon blijkt een erg flexibel instrument te zijn. Zo kunnen de sociaal culturele voorzieningen uit de groene wiggen gehaald worden om een plaats te krijgen in de woonvelden. De groene wiggen winnen daarmee aan betekenis als parkzone en de woonvelden krijgen een meer gedifferentieerde opbouw. Ook de ruimtelijke compositie kan met andere middelen behouden en zelfs versterkt worden. Op het niveau van de woonvelden, de buurt, formuleert het ontwerp een nieuwe verkaveling die sterk leunt op het oorspronkelijke, maar slechts gedeeltelijk gerealiseerde ontwerp van Van Tijen. De kern van het ontwerp wordt gevormd door een collectieve groene buitenruimte in de lengte van de woonvelden en door wat forsere bebouwing als een begin en een eind van de buurt. De buurt vormt nu de ruimtelijke eenheid van het plan in tegenstelling tot het oorspronkelijke ontwerp, waar de stempel de kleinste ruimtelijke eenheid was.

De keerzijde van deze transformatie is het verbreken van de getrapte opbouw van de groene ruimten. De verbindingen tussen de collectieve openbare groene ruimte in de woonvelden en de groene wiggen is moeizamer dan voorheen. In de vernieuwde situatie is er sprake van verzelfstandigde ruimtelijke eenheden in plaats van overlap en dubbelzinnigheid.

De waarde van Babberspolder zit niet in de architectuur, maar in de subtiele samenhang op verschillende schaalniveaus tussen de woonvelden, de

groengebieden, de voorzieningen en de infrastructuur. Het definiëren van een sjabloon kan een flexibele en efficiënte strategie zijn om de samenhang in de reeks woning, tuin, buurtgroen en wijkpark opnieuw te definiëren.

Babberspolder-Oost, Vlaardingen

Verkaveling

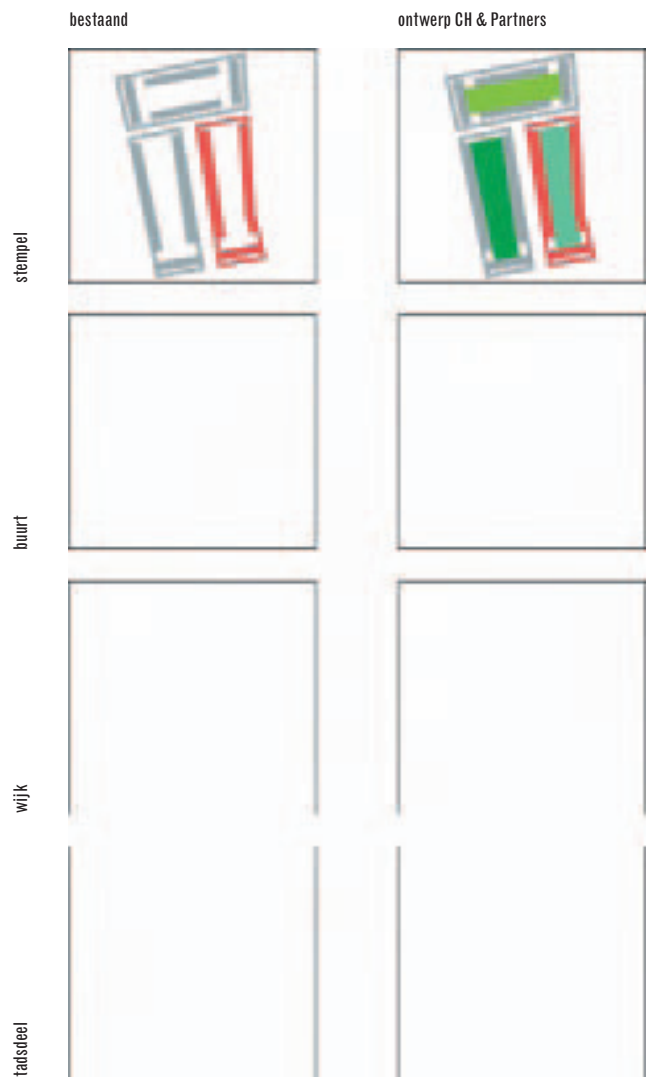
In de inleiding kwam al de zoek-en-vervangstrategie aan de orde, geïllustreerd aan de hand van de Haagse wijk Bouwlust. Hier volgen nog twee voorbeelden van ontwerpstrategieën die ingrijpen op het schaalniveau van de verkaveling. In hun impact zijn het tegenhangers: de ene strategie richt zich op vernieuwing van de buitenruimte en laat de bestaande verkaveling volledig intact, de andere staat een volledige vernieuwing van de verkaveling voor.

Moerwijk, Den Haag

De ontwerpstrategie betreft hier de transformatie van de buitenruimte. Als zelfstandige operatie komt deze vorm nauwelijks voor. Dat is op zijn minst opvallend, omdat de buitenruimte in de naoorlogse stad als een van de belangrijkste kwaliteiten wordt herkend. Zo de buitenruimte wordt aangepakt, dan is het vaak in negatieve zin: onderhoud beperken, gemeenschappelijke tuinen afsluiten en/of privatiseren. Een uitzondering vormt de herinrichting van de gemeenschappelijke binnentuinen in Moerwijk Den Haag tussen 1992 en 1996. De herinrichting is een complement van het grootonderhoud aan de woningen.⁸ Elke tuin is opnieuw ingericht, afhankelijk van de plek en afhankelijk van de wensen en verlangens van de bewoners. De anonieme binnentuinen zijn getransformeerd tot identiteitsdragers van de woongebouwen die er omheen staan. De herinrichting is te zien als een herwaardering voor de betekenis van het openbaar groen in de naoorlogse stad. Etagewoningen met een collectief groengebied zijn blijkbaar nog steeds een gewaardeerde woonvorm. Een simpele update van de woningen en een aanpassing van het groengebied aan het veranderende gebruik blijken genoeg te zijn om dit stukje Moerwijk te transformeren. De verhouding tussen de woning en de buitenruimte is opnieuw gedefinieerd, de invloed op structureel niveau is uit de aard der zaak gering.

Een simpele update van de woningen en een aanpassing van het groengebied aan het veranderende gebruik blijken genoeg te zijn om dit stukje Moerwijk te transformeren.

Moerwijk, Den Haag

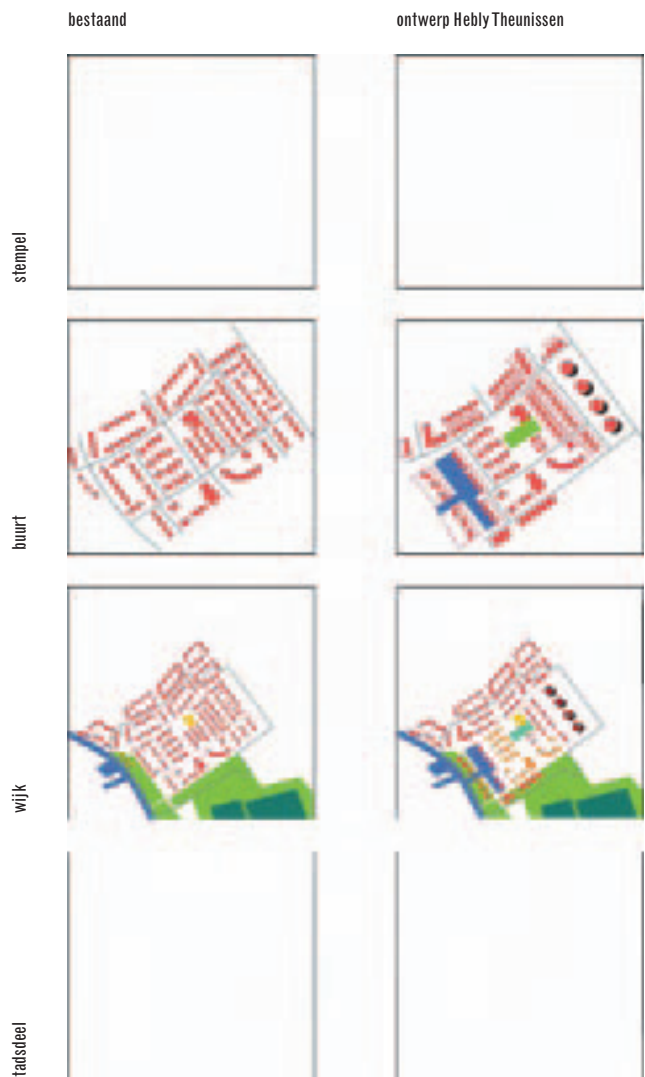
Tuindorp, Sneek

Tegenhanger van de Moerwijkse aanpak is een ontwerpstrategie waarbij de bestaande verkaveling wordt gewist en in feite een geheel nieuwe buurt of wijk wordt ontworpen. Het meest spectaculaire voorbeeld van zo'n strategie is uiteraard de Bijlmermeer in Amsterdam. Woord en beeld van de Bijlmer roepen zoveel negatieve associaties op dat alleen een nieuwe naam en een radicaal ander beeld de reputatie kan redden. Blijkbaar is de culturele waarde niet sterk genoeg om het transformatieproces te sturen.

Een ander, en minder extreem voorbeeld van de strategie van wissen, vinden we in Tuindorp Sneek.⁹ Tuindorp Sneek kent een meer traditionele opzet: gewoon huizen met een kap aan de straat. In een klein gebied is hier een groot aantal ontwerp vraagstukken aanwezig: een invalsweg die wel meer stadse allure mag krijgen, een vaart die wel meer uitgebuit mag worden, een kerk die als landmark behouden moet blijven, een aantal woningen dat moet worden gespaard. De aanwezige structuur kan al deze transformaties niet langer opnemen en het ontwerp stelt een nieuwe verkaveling voor. Op een intelligente wijze worden lange lijnen uit de omgeving het plan binnengevoerd en vinden daar een beëindiging. Dwarsverbindingen koppelen verschillende ruimtevormen aan elkaar tot een boeiend geheel, waarin de te behouden bebouwing als *objets trouvés* verschijnen. Het zijn deze objecten die als restanten van het verleden de nieuwe verkaveling een zekere diepte, een zekere gelaagdheid geven.

Tegenhanger van de Moerwijkse aanpak is een ontwerpstrategie waarbij de bestaande verkaveling wordt gewist en in feite een geheel nieuwe buurt of wijk wordt ontworpen.

Tuindorp, Sneek

Aan de slag in de meerduidige stad

Keuze van ontwerpstrategie

Met enige goede wil is in de hierboven onderscheiden ontwerpstrategieën een glijdende schaal te ontdekken van totale sloop en nieuwbouw volgens een nieuw stedenbouwkundig model, tot volledig behoud van de fysieke structuur van een wijk, waarbij toch sprake is van transformatie door verandering van de omgeving van de naoorlogse stad. De praktijk van de stedelijke vernieuwing is evenwel pragmatisch en niet systematisch. Verschillende ontwerpstrategieën lopen door elkaar heen, worden naast elkaar in hetzelfde plan toegepast of spelen haasje-over in de loop van het planproces.

De condities waaronder de ene strategie wel effectief is en de andere juist niet, liggen niet in de strategieën zelf besloten, maar in een heldere probleemanalyse en een even heldere formulering van de opgave. Maar al te vaak is slopen een eerste reactie bij problemen en bouwen een eerste reactie bij een gebrek. De opgave ligt echter niet vanzelfsprekend op het fysieke domein. Het voorbeeld in Apeldoorn laat zien dat een verhoging van het draagvlak en een differentiëring van het woningaanbod heel goed mogelijk zijn zonder grote fysieke ingrepen. Het voorbeeld in Leeuwarden toont dat de wijk andere, betere eigenschappen krijgt door de openbare ruimte opnieuw te definiëren. Babberspolder illustreert dat algehele sloop van de wijk nog niet betekent dat de culturele waarde verdwijnt. Integendeel, het ontwerp slaagt erin ondanks de sloop de aanwezige kenmerken en eigenschappen te handhaven en zelfs te verbeteren.

Ontwerpstrategieën zijn niet neutraal of onderling inwisselbaar. De keuze voor een bepaalde strategie hangt samen met de mate van gewenste transformatie van de (woon)bebouwing, de schaal van de ingreep, de kenmerken en eigenschappen van de bestaande situatie en de waardering voor de bestaande situatie. Al deze aspecten komen aan de orde bij het vaststellen van de transformatieopgave. Het formuleren van die opgave begint met een nauwkeurig ontwerponderzoek om de ruimtelijke eigenschappen en kenmerken, de typologie en de morfologie in beeld te brengen. De confrontatie van het ruimtelijk onderzoek met een onderzoek naar het mogelijke en wenselijke programma bepaalt vervolgens welke ontwerpstrategie gevolgd kan worden.

Waardering van het bestaande en het ontwerp van vernieuwing

De naoorlogse stedenbouw heeft eigen specifieke kenmerken, maar toch kunnen we niet spreken van dé

naoorlogse stad in zijn algemeenheid. Elke wijk, elk project is specifiek in zijn kenmerken en eigenschappen, zijn betekenis in de architectuurgeschiedenis en de omstandigheden die de wenselijkheid en mogelijkheden van stedelijke vernieuwing bepalen. Een fundamenteel kenmerk van de naoorlogse woningbouw kunnen we niettemin benoemen. Door de schaalvergroting van de woningproductie in de naoorlogse periode kwam het vraagstuk van de verhouding tussen de woning en de stad aan de orde. Het debat over die verhouding heeft in de praktijk geleid tot zowel hiërarchisch als niet-hiërarchisch geordende stadsdelen. In een hiërarchische ordening vormen de woningen blokken, blokken vormen buurten, buurten vormen wijken en wijken vormen een stad. Dat is de traditionele ordening met een heldere afbakening tussen de verschillende elementen, zoals die ook tot uiting komt in de principes van de wijkgedachte.

Met name Bakema en Van Eyck braken een lans voor een veel meer genuanceerde en gedifferentieerde vorm van ordening. In deze niet-hiërarchische ordening vormen de woningen blokken, de blokken definiëren open ruimtes die in elkaar overvloeien. De blokken zijn tegelijkertijd deel van de compositie van kleinere ruimtes en deel van de compositie van de grotere ruimtes. In een zo ontworpen stadsdeel is de grens tussen park en binnenterrein bijvoorbeeld vaak niet te bepalen. De boomgroep op een binnenterrein kan het naastliggende park een grotere diepte geven. Een woonblok kan een binnenterrein vormen en als deel van een serie woonblokken een doorgaande weg begeleiden.

Het vraagt inzicht in de nuance en in de meerduidigheid die een dergelijke ordening heeft, om de culturele waarden te kunnen herkennen. Indien dat inzicht niet ontwikkeld wordt, dan liggen aanduidingen als 'ongedefinieerde ruimte' of 'onbestemde ruimte' op de loer. Soms geeft de feitelijke situatie daar ook alle aanleiding toe, maar vaker is het een kwestie van gebrek aan inzicht of interesse. Zonder inzicht in de meerduidigheid leidt de stedelijke vernieuwing tot versimpeling in plaats van dat zij bijdraagt aan het uitbouwen van de rijkheid van nuance. Het ritme van de genuanceerde compositie van een serie woningblokken maakt dan plaats voor een simpele repetitie of een optelling van verschillen. Groengebieden krijgen een eigen karakter en gebruik en worden los gezien van het groen tussen de aanliggende verkaveling.

De naoorlogse stad heeft een tamelijk overzichtelijk repertoire: de hoge galerijflat, de portieketageflat en de galerijflat, het rijtje eengezinshuizen, de galerijflat of duplexwoningen voor ouderen en het blokje bejaardenwoningen of garageboxen van één bouwlaag.

De architectonische uitwerking van de gevel wordt vaak gedomineerd door de indeling in vlakken, afgewisseld met grote, open puien, waar ons land internationaal om geroemd wordt. Daarentegen kan bij de transformatie van de naoorlogse wijken geput worden uit een vrijwel onbegrensd repertoire, zoals blijkt uit het scala aan woningtypes en bouwhoogtes of de enorme variatie aan architectuurstijlen die vandaag de dag in de nieuwbouwwijken gebouwd worden. Introductie van eenzelfde tomeloze variatie in de naoorlogse wijken zal in veel gevallen ten koste gaan van het karakter van rationaliteit en nuance. Het zou daarom vanzelfsprekend moeten zijn dat de context van de naoorlogse wijk beperkingen oplegt aan de mogelijkheden voor het woningtype of de architectonische uitwerking, zoals dat ook gebeurt in de historische binnensteden. Beperking van de variatie kan leiden tot een harmonische compositie, een overdaad aan verschillen zal leiden tot een grote mate van onnavolgbare complexiteit.

Aangezien de diversificatie van het woningaanbod meestal een van de doelen is van de stedelijke vernieuwing, zal het echter niet altijd mogelijk zijn om deze beperking in acht te nemen. Indien een grote diversiteit aan woningtypes onvermijdelijk is, behoort het maken van diverse woonmilieus tot de reële mogelijkheden. Als een herkenbare buurt onderscheiden kan worden, dan kan die in zijn geheel getransformeerd worden tot een nieuwe, eigentijdse buurt. De vernieuwing van een halve buurt of hier en daar een blokje zal de herkenbaarheid van het gewenste woonmilieu schade doen. Veelal gaat de aandacht uit naar de kwaliteit van het nieuwe, maar wellicht is de kwaliteit van het woonmilieu van het te behouden gedeelte belangrijker: is het een overblijvertje, een stiefkindje of vormt het nog steeds een waardevol eigen milieu?

De schaal van de ingreep

Het is van belang onderscheid te maken tussen de schaal van het plan, de schaal van de transformatie en de schaal van de ingreep. De schaal van het plan wordt eenvoudig bepaald door de plangrenzen, of het nu gaat om een woonblok of een gehele wijk. De schaal van de transformatie is omvattender. Elk ontwerp heeft consequenties voor hogere en lagere schaalniveaus. Omdat juist de samenhang tussen de verschillende schaalniveaus een wezenskenmerk is van de naoorlogse stad, is een bewustzijn voor deze consequenties van eminent belang. Een goed ontwerp begint dan ook met het verkennen van deze consequenties. Voor de hogere schaalniveaus gaat het daarbij om het definiëren van de planomgeving, het

Het is van belang onderscheid te maken tussen de schaal van het plan, de schaal van de transformatie en de schaal van de ingreep.

definiëren van de grootste ruimtelijke eenheid waar de transformatie nog betrekking op heeft. Aan de andere kant van de schaal gaat het om het definiëren van het kleinste gemene veelvoud, het definiëren van de nog herhaalbare eenheid: een woning, een woonblok, een ensemble. Het definiëren van de reikwijdte van de transformatie en de kleinste eenheid zijn uiteindelijk ontwerpactiviteiten. Ze vormen het spanningsveld waarbinnen het ontwerp zich beweegt. Het definiëren van de schaal van de transformatie is geen vrijblijvende activiteit en kan op zichzelf als een culturele daad worden gezien, als een vorm van culturele planologie.

De schaal van de uiteindelijke ingreep hoeft niet samen te vallen met de schaal van het plan of de schaal van de transformatie. De besproken voorbeelden hebben dat geïllustreerd. Het precies definiëren van de schaal van de ingreep is evenwel de belangrijkste stap bij de ruimtelijke vernieuwing van het naoorlogse gebied. In een meer hiërarchische opgebouwde wijk zal het integraal slopen van een gehele buurt tot een grotere kwaliteit leiden, dan het heren der, blokje voor blokje vernieuwen. Door integraal te slopen kan een eigentijdse ingreep plaatsvinden met een eigentijdse culturele lading. Bij een ad-hoc aanpak zal de kwaliteit van zowel de eigentijdse ingreep als de onveranderde delen kwalitatief moeilijker te plaatsen zijn. In een minder hiërarchisch geordende wijk zal geclusterde vernieuwing van een buurtje of een blok tot minder kwaliteit leiden dan de 'thematische' vernieuwing van een bepaald woningtype. Zo zal de stelselmatige vervanging van bijvoorbeeld garages door woningen de bestaande compositie kunnen

verrijken, terwijl het eenmalig slopen en vernieuwen van een blok de totaalcompositie verstoort.

Het gaat erom verder te kijken dan de schaal van de door de opdrachtgever gestelde vernieuwingsopgave. Dat kan betekenen dat tijdens het ontwerp-onderzoek blijkt dat de opgave opnieuw moet worden gedefinieerd. Een woningbouwvereniging zal bijvoorbeeld geneigd zijn alleen zijn eigen woonbuurt aan te pakken, terwijl het gezien de compositie van de wijk effectiever is om de vier flatgebouwen die vier woonbuurten markeren te vernieuwen. Dat vraagt om coalities met de andere eigenaren in de wijk. Er is veel te winnen wanneer opdrachtgevers in de volkshuisvesting tot overeenstemming komen over het gemeenschappelijk belang van een totaalcompositie, die noodzaakt tot vernieuwing per woningtype in plaats van gebiedsgewijze vernieuwing.

Herdefiniëring van de opgave kan ook vragen om meer aandacht voor juist de lagere schaalniveaus. In dat geval dat dienen binnen de plangrenzen coalities met ontwerpers van deelopgaven gezocht te worden.

Ontwerponderzoek en culturele waardering

Zoals we hebben aangegeven is de culturele opgave in de vernieuwing van de naoorlogse wijken niet los te zien van de ontwerp-opgave. Sterker nog: we constateren dat de culturele waarden van het naoorlogse gebied pas in het ontwerp voor de transformatie goed geformuleerd kunnen worden. Dat betekent niet dat de naoorlogse wijken geen intrinsieke waarden hebben. Integendeel, op basis van een nauwkeurig morfologisch en typologisch onderzoek zijn de ruimtelijke kenmerken en eigenschappen van een project te formuleren. En op basis van nauwkeurig architectuur-historisch onderzoek is de specifieke betekenis van een project binnen de architectuurgeschiedenis te duiden. Hier is de deskundigheid van een architectuur-historicus vereist. Hij kan aangeven wat in elk geval de moeite van het behouden waard is.

Het ontwerponderzoek en het ontwerp van de transformatie gaan in de huidige praktijk hand in hand. En dat is typerend voor de Nederlandse architectonische cultuur: in het werk wordt het vak ontwikkeld. Het al werkend onderzoeken van de belangrijke ontwerp-thema's en begrippen in de naoorlogse stad, levert een bijdrage aan het bepalen van de culturele waarde. Zonder een begrip van die culturele waarde is de transformatie van de naoorlogse stad gewoon planologie en geen culturele planologie. De culturele waarden van de naoorlogse stad worden tot op zekere hoogte zichtbaar in onderzoek en ontwerp. Maar de (culturele) waardering voor de naoorlogse stad is per definitie dynamisch. Ze verandert in de loop der tijd

al naar gelang de omstandigheden én is uiteindelijk een publieke zaak.

Het herkennen en herkenbaar maken van de culturele waarde is de taak en verantwoordelijkheid van de stedenbouwkundig ontwerper, gewoon door het te tekenen. In het planproces volgt al dan niet een erkenning van die waarden of een amendering daarvan door opdrachtgevers, bewoners en andere betrokkenen. De mate van erkenning van de culturele waarde bepaald de mate van transformatie. Wordt de culturele waarde niet erkend of is die niet (langer) aanwezig, dan ligt een totale vernieuwing voor de hand, op basis van de huidige culturele inzichten.

De wijze waarop de vernieuwing van de naoorlogse stad zal worden uitgevoerd, is dus sterk afhankelijk van het vakmanschap en de overtuigingskracht van de betrokken onderzoekers en ontwerpers. Gezien de specifieke ontwerp-thema's die in de naoorlogse wijken spelen, is een affectie voor die periode bij de betrokkenen gewenst. De grote hoeveelheid naoorlogse wijken in Nederland is in internationaal verband tamelijk uniek. Voor het ontwikkelen van kennis en inzichten in de ontwerp-thema's en ontwerp-middelen van dergelijke wijken en van de methodieken voor vernieuwing ervan kunnen we dan ook nauwelijks putten uit internationaal onderzoek. Leunde de vernieuwing van de vooroorlogse stad sterk op het internationale werk van Castex en Panerai uit Frankrijk en Muratori, Rossi, Grassi en Del Co uit Italië, voor de naoorlogse periode zullen we dat baanbrekende werk zelf moeten verrichten.

De essentie van de samenleving is het contact tussen mensen. Over de betekenis van onderlinge sociale en economische banden en de relatie die groepen mensen hebben tot de ruimte waarin ze leven (plaatsen, straten, buurten) gaat dit essay.

Openbare ruimte is de ruimte die van iedereen is en die dus niet zonder meer opgeëist kan worden door specifieke groepen of individuen. Private ruimte is de ruimte die niet van iedereen is en die juist wel door een groep of een individu beheerst wordt. Fred Feddes probeert in zijn essay op het spoor te komen van het bemiddelende mechanisme tussen het private en het openbare. Hij introduceert de *collectieve* ruimte: de ruimtelijke dimensie van collectieve verbanden. Door zijn perspectief nauwkeurig te kiezen, stelt hij scherp op de combinatie van de ervaring, het gebruik en de vormgeving van de ruimte. Door de jaren heen wisselt de verhouding binnen deze combinatie. Maatschappelijke trends als geografische onthechting, individualisering, groeiende mobiliteit en nieuwe vormen van vrijetijdsbesteding blijken belangrijke aanknopingspunten te kunnen bieden voor het definiëren van het collectieve in het toekomstige ruimtegebruik.

Illustratief is het verhaal van de Utrechtse wijk Lombok. Aan de hand van de ontwikkelingen die de afgelopen twintig jaar in deze wijk hebben plaatsgevonden, ontvouwt Feddes voor gemeenten een dringende culturele opgave: wat zijn de reëel bestaande (oude en nieuwe) collectieve vormen en hoe kunnen ze in het ruimtelijke beleid en ontwerp van een wijk of buurt een rol spelen?